

Eesti perestroika keeled (1986–1988)

Juhan Saharov

Tartu Ülikool, Johan Skytte poliitikauuringute instituut, Lossi 36,
51003 Tartu; juhan.saharov@ut.ee

Kokkuvõte. Artikkel uurib Eesti poliitilise mõtte tärkamist perestroika perioodil (1986–1988) ning väidab, et see toetus olemasolevale teadus-avalikkusele ja sealsele teoreetilisele mõistestikule, mis võimaldas Eesti teadlaskonnal ja ekspertidel arendada perestroika reformimõtet. Artikkel vaatab, millistest varasematest teadussuundadest, mõistetest ja mudelitest said Eesti teadlaskonnale poliitikasse sisenemise ning radikaalsete reformi-ideede (sh vabariiklik isemajandamine) loomise ja kaitsmise vahendid. Artikkel rekonstrueerib Eesti perestroika kolm argumentatiivset keelt – detsentralismi, süsteemiteooria ja innovatsiooni. Samuti asetab artikkel siinsed arenguhood laiemasse rahvusülesesse konteksti, vaadeldes Eesti teadlaskonna seotust ülemaailmses teaduskogukonnas 1960.–1970. aastatel esile kerkinud uute distsipliinide ja ekspertkeeltega.

Märksõnad: Eesti NSV, perestroika, reformisotsialism, teaduskeel, IME, taasiseseisvumine

SISSEJUHATUS

Eesti teadlaskonna panust iseseisvuse taastamise perioodil on meie ajalookirjutuses üldiselt tunnustatud (loomeliitide pleenum, Rahvarinde loomine jm), samas ei ole täpsemalt uuritud teadlaste rolli poliitilise avalikkuse hõivamisel ning teaduskeele mõju reformipoliitika süvendamisel. Käesolev artikkel võtab vaatluse alla perestroika varase perioodi intellektuaalse ajaloo ning küsib, millised mõisted, argumendid ja meetodid, millistest teadusvaldkondadest olid teadlastele poliitikasse tuleku vahenditeks enne 1989. aastat? Tundes perestroika keele

algset eripära, saab nii paremini mõista iseseisvuse taastamise perioodi arengut Eesti NSV-s, aga ka laiemalt teadlaste rolli Nõukogude Liidu lagunemisprotsessis.

Artikli keskne väide on, et perestroikaga tärganud poliitiline avalik keel toetus ekspertkeeltele. See koosnes erinevatest analüütilistest raamistiketest, mis olid laenatud eri teadustest (majandusteadus, süsteemiteooria, sotsioloogia, tuleviku- ja globaaluuringud, juhtimisteadus jt) ning mida püüti rakendada, et kirjeldada, mõista ja reformida poliitsfääri. Piltlikult öeldes toimus varasemalt teadusavalikkuses olev teooria ja mõistestik kui infrastruktuur, mille abil Eesti teadlaskond sisenes poliitikasse.

Artikkel annab seda struktuuri tutvustades ülevaate ka selle esilekerkimise laiematest tingimustest, sest Eesti perestroika keel ei olnud muust maailmast isoleeritud. Siinsed sündmused olid seotud ülemaailmses teaduskogukonnas 1960.–1970. aastatel esile kerkinud uue teaduskeele ja mõistevaramuga. Sotsialistlike riikide teadlaste ja ekspertide töö põimitust (nii omavahel kui ka lääne kolleegidega) külma sõja perioodil on viimasel ajal üha rohkem uuritud,¹ samuti näiteks Eesti NSV majanduseksperptide suhtlust Põhjamaade kolleegidega hilise perestroika perioodil,² ent globaalse teaduskeele, meetodite ja mõistestiku politiseerumine Eesti 1980ndate lõpu sündmustes on seni käsitlemata. Artikkel asetab Eesti perestroika keeled laiemasse konteksti, et seletada mõningaid rahvusüleseid mustreid. Seega on artikli uurimisküsimused: (1) milline nägi välja Eesti NSV poliitiline avalik keel varase perestroika perioodil? (2) miks tekkis see teaduseliidi leeris ning milline oli olemasolev keeleline platvorm? (3) millised erialased mõisted olid teadlastele poliitiliste muutuste ellukutsumise ja nende laiendamise vahendiks? (4) millised globaalsed teaduskogukonnad (teadlased, instituudid) olid siinse reformimõtte arenguga seotud? (5) kuidas asetub Eesti perestroika keel laiemalt Ida-Euroopa reformimõttesse 1980ndate lõpul?

Mõningatest piirangutest teema püstitamisel. „Eesti perestroika“ all pean silmas reformimeelset debatti Eesti NSV arengusuundade, sh majandusmudeli osas, mis kerkib Eestis esile 1986. aasta teisel poolel, koondub vabariikliku isemajandamise idee ümber alates 1987. aasta sügisest ning saavutab oma kulminatsiooni 1988. aasta novembris

1 Vt East Central Europe, 2018, 45, 2–3: Thematic Issue: State Socialist Experts in Transnational Perspective: East European Circulation of Knowledge During the Cold War. Ed. by C. B. Jacob. Samuti: E. Rindzevičiūtė. The Power of Systems: How Policy Sciences Opened Up the Cold War World. Cornell University Press, Ithaca, NJ, 2016. Maailmateaduse retseptsioonist Gorbatšovi nõunike seas vt: R. D. English. Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals and the End of the Cold War. Columbia University Press, New York, 2000.

2 L. F. Stöcker. Perestroika and the Economic “Westernization” of the USSR: Soviet Estonian Market Pioneers and Their Nordic Partners. – Ajalooline Ajakiri, 2016, 3–4, 447–476.

suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmisega.³ Minu fookus on perestroikaperioodi (1986–1988) keelte grammatikal ning teadlaskonnal selle konstrueerijana. Keskendun siinses artiklis ülevaatlikult kolmele perestroika keelele – detsentralismile, süsteemiteooriale ja innovatsioonile. Loomulikult ei saa väita, et kogu perestroika-aegne poliitiline mõte, publitsistika ja esseistika koosneski ainult majanduspoliitilisest arutelust ekspertkeelte abil. Sama olulisel kohal olid keskkonnatemaatika (fosforiidikampaania), ajaloo „valgete laikude“ avalikustamine, keele- ja rahvuspoliitika ning lõpuks 1988. aastal alanud õigusliku järjepidevuse idee raamistamine.⁴ Vabariikliku isemajandamise ettepanekut kui mõistelist innovatsiooni ning mõiste „isemajandamine“ ajaloolist genealoogiat olen detailsemalt uurinud mujal.⁵ Käesolev artikkel keskendub kitsamalt teaduskeele fenomenile – kuidas toimus autoritaarse (või hilistotalitaarse)⁶ riigi reformiperioodil uue poliitilise keele loomine, mille autoriks oli teadlaskond. Väga oluline kontekst on tsensuuri (sh enesetsensuuri) järkjärguline leevenemine perestroikaperioodil. Allikateks on perestroika-aegne kirjalik press, Eesti NSV ametkondade protokollid ja brošüürid ning intervjuud sel perioodil kirjutanud autoritega.

TEOREETILINE LÄHTEKOHT

Kuidas uurida alternatiivse poliitilise keele teket range tsensuuriga riigis? Kuidas tekitada poliitilist avalikkust, kui ainuke senine poliitika on olnud autoritaarse partei ideoloogiline käsuliin? 19. sajandi keskel tõdes Alexis de Tocqueville, et „revolutsioonid ei puhke siis, kui olud lähevad halvemaks, vaid vastupidi, see juhtub tihtipeale siis, kui inimesed tajuvad, et valitsus lõdvendab oma jõudu“.⁷ Revolutsioonide paradoks seisneb aga selles, et enamasti nimetatakse mingit sündmust revolutsiooniks kas tagantjärele või selle kõige tormilisemal perioodil, samas kui tähelepanuta jääb tihti just lõdvendushetk, milleks on reformiperiood. Selliseks hetkeks varane

- 3 Mõningast probleemi võib tekitada termini „perestroika“ sidumine Eesti ja eesti keelega. Kuigi see eestindati 1986. aastal terminiks „uutmine“, pruugiti seda võrdlemisi vähe. Seepärast olen oma töös kasutanud vene laensõna, mis on ka rahvusvaheliselt käibel, tähistamaks nii perioodi kui ka reformikampaaniat.
- 4 Õigusliku järjepidevuse raamistamise protsessi on analüüsinud V. Pettai (*Framing the Past as Future: The Power of Legal Restorationism in Estonia*. PhD diss. Columbia University, New York, 2004).
- 5 J. Saharov. *From an Economic Term to a Political Concept: The Conceptual Innovation of 'Self-Management' in Soviet Estonia*. – *Contributions to the History of Concepts*, 2021, 16, 1, 116–140.
- 6 A. Tucker. *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 7–10.
- 7 A. Tocqueville. *The Old Regime and the French Revolution* [1856]. Anchor Books, New York, 1983, 176.

perestroika kindlasti oli ning osa autoritest ka tajus režiimi lõdvendust ja reformide võimalikkust. Näiteks vaadeldakse vabariigi isemajandamise ettepanekut nüüd suuresti iseseisvuse taastamise ja laulva revolutsiooni narratiivis, mis aga ähmastab ettepaneku tollast konteksti Eesti NSV reformimõttes. Minu tähelepanu on just sellel ambivalentsetel hetkel, et küsida, milliseid nõudeid ja argumente autorid taolisel momendil esitavad ning mille alusel. Sotsiaalsete liikumiste teoreetiku Charles Tilly termin „vaidlustav repertuaar“ (*contentious repertoire*) toob meid sellele fookusele lähemale. Repertuaar on olemasolevate tegevusmudelite hulk, millega kellegi (valitseja, režiimi, tehaseomaniku) poliitikat vaidlustada.⁸ Sinna kuuluvad näiteks pamflett, streik, kaebekiri, boikott, kodanikuallumatus vms. Repertuaar toimib kui olemasolev, struktuurne menüü, mis võimaldab üldse vaidlustust esitada, ning Tilly sõnul on taoline „menüü“ autoritaarses riigis alati piiratud. Nõukogude Liidus oli võimukriitika kirjutavas pressis ülimalt piiratud, rääkimata füüsilistest protestivormidest. Perestroika eripära seisnes selles, et ühelt poolt algas ühiskondlikku kriitikat soosiv sotsiaal-majandusliku (sh ideoloogilise) muutuse periood, ent teiselt poolt oli ametlik keelekasutus endiselt tugevalt aheldatud leninismi-marksismi diskursusesse. Mida on võimalik sellisel juhul olemasolevast menüüst kasutada, et tekitada uus, ühiskonda muutev avalikkus?

Sellele küsimusele vastates on minu lähtekohaks seesugusel vararevolutsioonilisel perioodil kasutusvõimalike varasemate teooriate, mudelite ja mõistete konventsionaalne ressurss. Teisisõnu, lõdvendusperioodi radikaliseerumises ei oma olulist rolli mitte ainult struktuurid või ideoloogia, vaid ka kõikvõimalikud varasemad keeled ja keele üksikud väljendid, mis aitavad poliitilist avalikkust laiendada. Ma kasutan keele mõistet, lähtudes Cambridge'i ajalookoolkonnast, kus keeletegude rollile poliitilise mõtte ajaloo uurimisel juhtisid tähelepanu John Pocock ja Quentin Skinner.⁹ Pocock defineerib „poliitilist keelt“ ühelt poolt kui teatud „kogumit allkeeltest“, mis koosneb „idioomidest, retoorikast, poliitikast rääkimise viisist, keelemängudest omaenda sõnavaraga, reeglistest, eeldustest ja rakendustest, toonist ja stiilist“.¹⁰ Teisalt vaatleb ta seda keelt laiema kontekstina, milles keeletegusid tehakse ning mis annab võimaluse keeletegudeks (samas kui keeleteod ise jäävad Pococki

8 C. Tilly. *Contentious Performances*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 14.

9 E. Piirimäe. Keeleline pööre. – *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid*. Koost. ja toim. Marek Tamm. Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011/2016, 33–58.

10 J. Pocock. *The Concept of a Language and the Metier d'Historien: Some Considerations on Practice*. – *Political Thought and History: Essays on Theory and Method* [1987]. Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 89.

jaoks sekundaarseks). Pococki väitel on poliitilise mõtte ajaloolase jaoks primaarne kontekstuaalse keele avastamine ning ta ütleb, et „me soovime õppida pigem keeli, milles ütlushi tehakse, kui ütlushi endid, lootes leida keelt kui konteksti, mitte kui teksti“.¹¹ Seesugusteks keelteks peab ta näiteks keskaegset skolastikat, tava- või tsiviilõigust, vabariiklust jms, mis struktureerivad meie mõtlemist ühiskonnast ja selle poliitilisest korraldusest. Ühtlasi vaatleb Pocock keele osana moraalseid voorusi, mentaliteeti ja kombeid.

Käesolevas artiklis huvitab mind perestroikale iseloomulik uue poliitilise keele teke. Nagu eespool öeldud, aitas seda keelt üles ehitada toetumine erialasõnavarale. See toob meid teise teoreetilise lähtekoha juurde. Kui Pocock tähtsustab keelt kui võimalusi andvat struktuuri, siis Quentin Skinner keskendub, vastupidi, keeletegude autonoomsusele ning selles tegutsevatele „innovaatiliste ideoloogide“ loovusele.¹² Seda saab näitlikustada sotsiaalteadustes sageli käsitletud struktuuri ja agent-suse omavahelise suhtega: kui Pococki väitel valitseb keel tegutsejaid, siis Skinneri väitel valitseb tegutseja keelt ning on võimeline seda muutma. Skinner pakub välja, et innovaatilise ideoloogi äratundmiseks peaks ajaloolane uurima, kui leidlikult kasutab autor oma ajastu „konventsionaalset ressursi“ – keelt, argumente, mõisteid –, mis on olemasoleva poliitilis-moraalse sõnavara osa, sest „iga revolutsionäär astub lahingusse selg ees“, st manipuleerides olemasoleva poliitilise keelega.¹³ Sõnade spetsiifiline kasutus kui keeletegu saab tekitada (seni väga kontrollitud) suletud tekstis ruumi ideedele, mida varem pole sõnastatud. Pakun järgnevalt välja kolm ideed, kuidas arendada Cambridge'i koolkonna teooriat nn reformiperioodide uurimisel.

Esiteks, kui Pocock peab silmas eelkõige traditsioonilisi poliitilise mõtte keeli (nt vabariiklus, konstitutsionalism jne), siis on autoritel samamoodi võimalik kasutada ükskõik millisest valdkonnast pärit keelt, et tähistatud mõisteid poliitiliselt kasutada. Ka Pocock ise nõustub tegelikult, et poliitilise keele „sõnavara võib avaliku poliitika reguleerimisel pärineda mingist muust sotsiaalsest protsessist või tehnilisest sõnavarast“.¹⁴ See, et mõni varasem keel võib teisel ajal osutada tõhusaks poliitiliseks tööriistaks, sõltub innovaatori loovusest. Samas ei pruugi see varasem keel olla poliitiline traditsioonilises tähenduses. Innovaator

¹¹ Sealsamas.

¹² Q. Skinner. *Visions of Politics, Vol. 1: Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 148–149.

¹³ Sealsamas.

¹⁴ J. Pocock. *The History of Political Thought: A Methodological Enquiry*. – *Philosophy, Politics and Society*. 2nd ser. Ed. by P. Laslett, W. G. Runciman. Barnes and Noble, Inc., New York, 1962, 195–196.

võib ka teaduseriala keelega teha midagi, mis on poliitiliselt tähendusriikas, st argumenteerida mingi poliitilise eesmärgi (nt reformi) poolt või vastu. Seega ei pea piirduma üksnes traditsioonilise poliitilise keelega, vaid arvestama, et keel, mis põhjendab ja legitimeerib poliitikat, võib olla pärit ka muust valdkonnast.

Teiseks, me ei peaks selle meetodi puhul piirduma vaid teoreetikutefilosoofidega kui poliitilise mõtte autoritega vaid vaatlema poliitilise keele ajalugu ka sotsiaal- ja loodusteadlaste, ekspertide ja ametnike sõnavõttudes avalikus ruumis.

Kolmandaks, ma vaatlen keeles olevate terminite tähenduste muutmist tegutsejate poolt „radikaalse sotsiaalse muutuse“ perioodil, mis erineb Pococki ning ka mõisteajaloolase Reinhart Kosellecki fookusest, kes lähenevad poliitiliste keelte avastamisele *longue durée* ehk pika kestuse kaudu.¹⁵ Minu vaatluse all on seevastu lühike ja konkreetne ajajärk – eliidi lõhenemise perioodil olemasoleva autoritaarse diskursuse sees toimuv keeleline innovatsioon.

TEADLASED, POLIITIKA JA PERESTROIKA

Kui Mihhail Gorbatšov 1985. aasta kevadel uueks NLKP keskkomitee peasekretäriks sai, ümbritses ta end teadlastega, kellega oli kohtunud regulaarselt juba aastaid. Nende teadlaste hulka kuulusid näiteks majandusteadlased Abel Aganbegjan, Nikolai Petrakov ja Oleg Bogomolov, sotsioloog Tatjana Zaslavskaja ning globaalprobleemide uurija Georgi Šahnazarov. 1983. aastal oli Juri Andropovi kutsel Kanadast NSV Liitu tagasi tulnud Aleksandr Jakovlev, kellest sai 1985. aasta lõpus uue peasekretäri ideoloogianõunik. Esimene ülesanne, mille ametisse astunud Jakovlev endale püstitas, oli muuta poliitikas kasutatav keel „sisukaks“. Jakovlev on kirjeldanud, kuidas poliitika keel oli Leonid Brežnevi valitussuperioodil muutunud tühjaks bürokratiseerunud parteikeeleks (vn пустословие), samas kui tema ja Gorbatšovi eesmärk oli anda poliitilisele keelele tagasi tõsiseltvõetavus.¹⁶ Samasugune fenomen leidis 1980ndate

15 Kosellecki fookus on eriti valgustusajastul, u 1750–1850 ehk poliitiliste mõistete „saduldamise“ ajastul (*Sattelzeit*), mil tuli kasutusele modernistlikku ajajärku iseloomustav poliitiline keel. Vt M. Richter. Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe. – *History and Theory*, 1990, 29, 1, 46.

16 M. Gorham. *After Newspeak: Language Culture and Politics in Russia from Gorbachev to Putin*. Cornell University Press, Ithaca, 2014, 48.

keskel aset ka teistes sotsialismimaades, näiteks Jugoslaavias tõstatas sama küsimuse 1984. aastal sotsioloog Slobodan Inić.¹⁷

Poliitika mõistel endal oli perestroika ajal tähelepanuväärne roll, võiks isegi öelda, et enne perestroikat seda ei olnudki. Vene ajaloolane Leonid Batkin kirjutas 1988. aasta alguses oma essees „Ajaloo uus algus“:

Juba 1920. aastate lõpust kadus meie ühiskonnaelust poliitika. Kadus poliitika kui inimtegevuse spetsiifiline sfäär, kus ilmnevad ja pörkuvad klasside ja gruppide erinevad huvid, vastanduvad avalikult ja vahetult positsioonid ning otsitakse viise, kuidas nende vahel sõlmida mingi dünaamiline kompromiss. Poliitika kadus – ja seetõttu muutus „poliitikaks“ kõik: mis tahes teaduslikud vaated, ja seda mitte üksi humanitaarias, vaid peatselt ka agronoomias, keeleteaduses, informaatikas, füüsikas ja bioloogias; suulise kõne ja kirjasõna intonatsioon ja stilistika; puhkuse vormid, esteetilised maitsed, intiimelu, rõivastusmaneerid jne. [...] nüüd aeglaselt ja vaevaliselt naaseb poliitika, millela ei saa olla mitte ainult sotsialismi, vaid ei saa üldse mitte midagi olla. Uutmise põhiline tingimus on tuua tagasi reaalne avalik poliitika rituaalse, absurdse, juhmi pseudopoliitika asemele.¹⁸

Poliitika taastulekuga tekkis aga probleem – milline keel peaks seda väljendama, mis peaks asendama parteikeelt? Jakovlevi meelest asus see keel moodsas teaduses, mida ametkonnad olid aastakümneid ignoreerinud. Selle muutuse elluviimiseks avalikkuses määras Jakovlev isiklikult Nõukogude keskajalehtedele uued, reformimeelsed peatoimetajad. Jakovlev on 1990ndate keskel tunnistanud ühes intervjuus järgmist:

Perestroika aastatel oli minul ja mu kolleegidel veendumus, et piisab, kui koguda võimalikult esinduslik ja usaldusväärne andmestik ning analüüsida seda puht-teaduslikult – sel juhul läheb kõik soovitud suunas ning mõistuspärane ja aus poliitika saab teoks [...] see oli illusioon, mida ma jagasin teistega.¹⁹

Mõned perestroikaperioodi uurijad on seda nimetanud „teadusliku objektiivsuse illusiooniks“. ²⁰ Illusiooni tulemus oli, et teadlaskonnast sai reformide elluviimisel perestroika peamine liitlane, nii suhtluses ajakirjandusega kui ka võitluses „vanameelsete“ vastu. Moodsast teadusest sai uue poliitika argumentatiivne keel antibürokraatia kõrval. Eesti

17 S. Inić. Govorite li politički? Esej iz sociologije političkog jezika. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije. Beograd, 1984, tsit. B. Trencsényi, M. Kopeček, L. Lisjak, M. Falina, M. Baár, M. Janowski. A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Vol. 2: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond. Oxford University Press, Oxford, 2019, 34.

18 L. Batkin. Ajaloo uus algus. – Teist teed ei ole: Meie minevikust, praegusest utmisest ja tulevikust. Koost. J. Afanasjev. Tlk E. Ingar jt. Eesti Raamat, Tallinn, 1989, 83.

19 Tsit. P. Sutela, V. Mau. Economics under Socialism: The Russian Case. – Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe. Ed. by H. J. Wagener. Routledge, New York, London, 1998, 205.

20 Sealsamas, 206.

majandusteadlane ja sotsioloog Ivi Proos on seda aega meenutanud nõnda: „Reformimeelsed poliitikud tajusid, et vajavad hädasti teadlaste abi – et see [kriisiga tekkinud] kraav on liiga lai, sügav ning üksi sellest üle ei saa.“²¹

Tsentraalse poliitika sidumine moodsa teadusega kajastus ka seadusandluses. Nii NLKP 1987. aasta juunipleenum kui ka Eesti NSV KP määrus sama aasta augustist deklareerisid, et „uue majandusmehhanismi projekt peab põhinema teadusuuringutel, mis on läbi viidud Nõukogude Liidus ja Vastastikuse Majandusabi Nõukogu riikides“.²² EKP määrus nõudis, et „sotsioloogilis-majanduslik planeerimine peab olema õigustatud teaduslikult“ ning et „uus majandusjuhtimise projekt Nõukogude Liidus töötatakse välja NSVL Plaanikomitee poolt, kuhu kaasatakse teadusinstituudid, teadlased ja spetsialistid“.²³ Ometi oli taolise koostöömudeli aktiveerumine Moskvast ja liiduvabariikides erinev. Kui Gorbatšov ümbritses end teadlastega, kes hakkasid koheselt osalema uute seadusprojektide väljatöötamises,²⁴ st toimus teadlaste kaasamine poliitikasse ülalt-alla-printsipiil, siis liiduvabariikides, sh Eesti NSV-s, algas teadlaste tulek reformipoliitikasse avalikkuse kaudu. Puuduvad andmed, et EKP I sekretär Karl Vaino või valitsusjuht Bruno Saul oleks innustanud siinset teadlaskonda perestroikat arendama või seda avalikult toetama. Eesti teadlasi julgustas kirjutama (ja siinset avalikkust laien-dama) pigem Nõukogude Liidu keskajakirjanduses massiliselt avaldatav reformimõte, samuti toimisid kohaliku tsensuuri vastu enesekaitsena Gorbatšovi kõned, milles sisaldus peasekretäri loodud koostöömudel. Sarnaselt Moskvaga oli avalikkuse muutmises oluline roll ajalehtede peatoimetajatel ning ENSV-s kujunes selleks Tartus asuv väljaanne Edasi. 1987. aasta esimesel poolel kasvas Eesti teadlaste sotsiaalkriitiliste artiklite hulk ning septembri alguses kutsus sotsioloog Mikk Titma Edasis teadlas-konda üles mõjutama perestroikat kui uut poliitikat:

Kahtlemata on rahvale vaja entsüklopeediat, veel enam aga edukat ning konkreetset poliitikat, mille väljatöötamise strateegia ei ole kellegi kildkondlik üritus, vaid meie vaimuelu tippude kohustus. [...] Kas TA presiidium, ülikooli või TPI nõukogu on endalt küsinud, kuivõrd on vaja meie vabariigi sotsiaal-majandusliku, sotsiaal-kultuurilise, rahvuskultuuri tervikkontseptsiooni? Võimu teostavale bürokraadile pole midagi ohtlikumat kui tema võimu

21 Autori intervjuu Ivi Proosiga (Tallinn, 03.02.2015).

22 Uutmise tarkvara: Õigusaktide kogumik. Eesti Raamat, Tallinn, 1988, 107.

23 Sealsamas.

24 Juunis 1987 vastu võetud riikliku ettevõtteseaduse olid otseselt koostanud Gorbatšovi majandusnõunikud Aganbegjan, Popov jt. Vt *The Destruction of the Soviet Economic System: An Insiders' History*. Ed. by M. Ellman, V. Kontorovich. Routledge, New York, London, 1998, 161.

allikate teaduslik avamine, seepärast võitlebki ta avalikustamise vastu. Aga perestroika tähendab ka seda, et teadlastena peame ühiselt mõjutama tegelikku poliitikat, võtma realselt endale vastutuse.²⁵

Titma räägib „vabariigi tervikkontseptsioonist“, mis on keskvõimu perestroikaga võrreldes märgiline. Septembri lõpus avaldab Edasi vabariigi isemajandamise ettepaneku, millega joonistub välja siinse perestroika suurim erinevus võrreldes keskvõimuga – rõhuasetus on Eesti teadlaste poolt väljaarendataval vabariigi (territoriaal-majanduslikul) mudelil ning mitte üldisel reformipoliitikal. Selle väljatöötamise alus pidi olema sotsiaal- ja majandusteaduslik, mitte poliitilise arutelu küsimus. Aasta hiljem mainib Savisaar oma kõnes valitsuse liikmetele EKP XI pleenumil (09.09.1988):

Ma tahaksin öelda, et kõigepealt on see [vabariigi isemajandamine] teaduse probleem, see tähendab sellise sammu majandusliku ja sotsiaalse otstarbekuse teadusliku tõestamise probleem. Ja ma arvan, et me vaidleme selle küsimuse läbi mitte poliitilisel foorumil, nagu täna siin, vaid eeskätt just teadlaskonna laia avalikkuse ees.²⁶

Poliitiline eliit valitsuse tasandil nõustus taolise raamiga. Valitsusjuht Bruno Saul teatas samal pleenumil, et „meie majanduslik ja poliitiline eesmärk hetkel on koostöö teadusega“.²⁷ Majandusreformiks vajalik uus kontseptsioon – vabariiklik isemajandamine – sai nõnda ekspertide ja teadlaste poolt akrediteeritavaks objektiks. Projektiga hakkas valitsuse korraldusel tegelema lausa kaks teadlaste-ekspertide grupp: Teaduste Akadeemia Majandusinstituut (TAMI) ning sellega paralleelselt IME probleemnõukogu.

Vabariigi isemajandamise projekti väljahõikamine 1987. aasta septembris oli seesuguse mudeldamise uus ja väga oluline etapp. Milline oli aga olemasolev majandusteoreetiline repertuaar, mis seda toetas ja võimaldas? Pöörame pilgu tahapoole, sest 1986. aastal oli aeglaselt alanud sinne perifeerne perestroika, mis pööras oma tähelepanu detsentralistlikule lähenemisele.

25 M. Titma. Ümberreastumine või poliitika? – Edasi, 09.09.1987.

26 Edgar Savisaare kõne EKP KK XI pleenumil, vt <https://arhiiv.err.ee/vaata/ekp-keskkomitee-xi-pleenum-09-09-10-09-1988-02/same-series> (20.03.2023).

27 Bruno Sauli kõne EKP KK XI pleenumil, vt <https://arhiiv.err.ee/vaata/ekp-keskkomitee-xi-pleenum-09-09-10-09-1988-02/same-series> (20.03.2023).

ESIMENE KEEL: DETSENTRALISM

Sõnapaar „vabariiklik isemajandamine“ ühendab endas kahte mõistekoharat: esiteks territooriumit/regiooni (vabariik) ja teiseks majandusüksuse iseseisvust (isemajandamine). Ettevõtte „isemajandamine“ oli mõiste, mis sai alguse NEP-i aegsest väikeettevõtluse perioodist. „Isemajandamine“ (*хозрасчёт*) tähendas ettevõtte kulude-tulude tasakaalu, seega (suhtelist) sõltumatust keskasutuse krediidist. Pärast seda, kui Stalin NEP-i likvideeris, kaotas ka isemajandamise (kui isetasuvuse) printsiip suuresti oma tähtsuse. Hozrastšot ilmus tagasi Nõukogude majandusdebatti 1950ndate keskpaiku seoses rahvamajandusnõukogude (*совнархозы*) reformiga. See jätkus 1960ndatel ajakirjas Novõi Mir nn Libermani debatiga, mille keskmes oli isemajandavate ettevõtete rolli tõus ja detsentralismi juurutamine Nõukogude majanduses. Sellest sai omakorda ideeline baas NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe Aleksei Kossõgini 1965. aasta reformikavale.²⁸ Isemajandamise printsiibi suurendamist soovitasid Kossõginile nii regionalistid kui ka küberneetikud. 1960ndatel sai hozrastšot ka NSV Liidu Teaduste Akadeemia Majandusmatemaatika Keskinstituudis (TSEMI) üheks keskseks mõisteks, sest kogu majandussüsteemi „optimaalne planeerimine“ pidi arvestama just ettevõtete isetasuvusega.²⁹ Kossõgini reformiplaani mõte oligi juurutada optimaalset, mõõdukat plaanimajandust, kus isemajandavatel ettevõtetel pidi olema suurem roll. Isemajandavast majandusüksusest räägiti 1960ndatel kahes tähenduses: sisemine (*внутренний*) ja täielik (*полный*) isemajandamine.³⁰ Kui esimene viitas üksuse sisemise lüli (nt tsehhi) isetasuvusele, siis teine kogu üksuse (nt vabriku) töötamisele kulude-tulude tasakaalus. See seletab ka vabariigi „täieliku isemajandamise“ terminit.³¹

Tagantjärele on vabariigi isemajandamise ettepanekut nähtud tihti otseselt seotuna suveräänse liiduvabariigi nõudega ning vähem tollase reformimõttega seotud majandusmudelina. Kuidas olid aga „regionaalsus“ ja „majandus“ omavahel seotud enne ettepanekut? Üks

28 „Libermani debatt“ sai nime Harkivi majandusteadlase Jevsei Libermani järgi, kes 1950ndate keskepaigast alates hakkas avaldama artikleid, milles rõhutas ettevõtete isetasuvuse ja detsentraliseerimise vajadust. Vt Y. Feygin. *Reforming the Cold War State: Economic Thought, Internationalization, and the Politics of Soviet Reform, 1955–1985*. PhD diss. University of Pennsylvania, 2017.

29 S. Gerovich. *From Newspeak to Cyberspeak: A History of Soviet Cybernetics*. MIT Press, Cambridge, MA, 2002, 275.

30 V. Volt. *Mis on täielik isemajandamine?* Eesti Raamat, Tallinn, 1966, 5.

31 Pikemalt „isemajandamise“ mõisteajaloo kohta vt: J. Saharov. *Isemajandamisest suveräänsusse: Mõistete revolutsioon Eesti NSV-s 1987–88*. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2021*. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 2021, 155–174.

siinse artikli eesmärke on rekonstrueerida kontekst, milles neid termineid kasutati. Kui vaatleme termine „regionaalne“ ja „territoriaalne“ esinemist aastatel 1986–1987, siis näeme, et ennekõike olid need seotud töhuga juhtimise ja majandustulemustega. Seega ei olnud ettepanek mitte ainult poliitiline nõue, vaid tõukus ka tollasest regionaalmajanduslikust mõttest.

Regionaalmajanduslik mõte avaldus Nõukogude Liidus samuti rahvamajandusnõukogude reformiga 1957. aastal, mil suur osa liiduvabariikide majandusharudest läks kohalike rahvamajandusnõukogude kontrolli alla.³² Kui Kossõgini 1965. aasta reformikava seiskus, süvenes 1970ndatel tsentraalne juhtimine, mis ei pööranud regioonide erinevusele tähelepanu. Juhtimise regionaalne printsiip aga teadusavalikkusest ei kadunud ning tõusis reformiideeks 1980ndate keskel perestroika kampaania avanedes. Gorbatšov soovitas oma 1986. aasta veebruaris-märtsis peetud XXVII parteikongressi kõnes „süvendada territoriaalset lähenemisviisi planeerimises ja juhtimises“, tõdedes, et õiglaselt on kritiseeritud „nende ministeeriumide ja muude keskasutuste tegevust, kes ignoreerivad piirkondade tingimusi ja vajadusi, mille tagajärjel tekivad majanduses disproportsioonid, viimased aga võivad omakorda destabiliseerida rahvussuhteid“.³³

Regionaalmajandusliku mõtte eesmärk oli iga üksiku regiooni „optimaalne majanduslik juhtimine“, st majanduspiirkondade (nt linna, rajooni, krai või oblasti) eripära (sh rahvastikku, olemasolevat infrastruktuuri, maavarasid jm) arvestades ressursside võimalikult efektiivne kasutamine. Regionaalmajanduslikku mõtet arendas Nõukogude Liidus eelkõige Novosibirski Majanduse ja Tööstuse Organiseerimise Instituut, millega tegi koostööd Eesti NSV TA Majandusinstituut, koos tegutseti ka rahvusvahelisel tasandil.³⁴ Sünkroonselt Nõukogude Liidu regionaalmajanduse mõttega oli külma sõja viimastel kümnenditel USA majandusgeograafias domineeriv „asukoha teooria“ (*location theory*), mille peamine uurimisküsimus oli: mille järgi ettevõtted ja inividid valivad majandustegevuseks piirkondi, mis maksimeeriks nende tulu?³⁵ Nõukogude teadlased tegid koostööd ka juhtivate USA regionaalmajanduse

32 M. Pihlamägi. Eesti NSV tööstuse areng seitseaastakul (1959–1965) rahvamajanduse nõukogu reformi taustal. – Acta Historica Tallinnensia, 2013, 19, 115–146.

33 Gorbatšovi kõne NLKP XXVII parteikongressil, tsit.: M. Graf. Kalevipoja kojutulek. Argo, Tallinn, 2008, 195.

34 R. Lõhmus. Nõukogude-Ameerika majandusteadlaste ühisseminar Tallinnas. – Aja Puls, 1986, 4, 14–15.

35 Asukoha teooria intellektuaalseks alguseks peetakse 19. saj keskpaiga ja 20. saj alguse Saksa regionaalset majandusmõtet (Johann Heinrich von Thünen ja Alfred Weber), mille eesmärk oli sama – leida teadusliku meetodi abil tööstusettevõttele (aga samuti farmile) optimaalseim geograafiline asukoht majandustulu maksimeerimiseks.

teadlaste Gerald Karaska, David Boyce, Karen Polenske ja teistega, toimus mitmeid ühisseminare. Üks neist peeti jaanuaris 1986 Abel Aganbegjani ja Rein Otsasoni juhtimisel Tallinnas, kus ettekanded pidasid ka Karaska, Boyce jpt (kokku kaheksa USA teadlast).³⁶ Mõlemad pooled lähtusid regionaalse majandusmõtte puhul majandusmatemaatiliste mudelite kasutamisest. Selline rahvusülene muster viitab regionaalse printsiibi ja majandusefektiivsuse seotusele 1980ndate majandusteoorias, mis, nagu näha, ei jätnud mõjutamata ka NSV Liitu ega Eesti NSV-d.

Üks platvorme, mis aitas just Eestis seda meetodit toetada, oli siinne põllumajanduseksperiment, mis oli alanud 1970ndate teisel poolel, nimelt kohalike territoriaalsete agrotööstuskomplekside (ATK) loomine.³⁷ 1986. aastal on Rein Otsason ajakirjas Eesti Kommunist välja toonud vajaduse „leida igas riigi majanduspiirkonnas just need majandamisvormid, mis kõige paremini vastavad kohalikele isearasustele, mis võimaldaks arendada omaalgatust ja rakendada nende juhtimise mehhanismis isemajandamise elemente“.³⁸ Otsason kritiseerib artiklis (küll ettevaatlikult) tsentraalset juhtimist ning toob välja mitmeid argumente detsentraliseerimise ja regionaalse lähenemise kasuks.

Regionaaljuhtimine oli ka Bruno Sauli valitsuses üks arutlusobjekte. Seda võibki pidada tõenäoliselt põhjuseks, miks kutsus Savisaar plaanikomiteesse enda algatatud ENSV uue majandusmudeli ajurünnakule (augustis 1987) ka Sauli majandusnõunikud Rein Kaarepere ja Olev Luguse. Seega oli regionaalmajanduslik reform (mis võtab arvesse liiduvabariigi eripärasid ja majanduslikku infrastruktuuri) suund, millega nii NSV Liidu teadusinstituudid, aga ka Eesti NSV Plaanikomitee ja valitsus 1980ndate keskel juba enne isemajandamise ettepanekut tegelesid. See aitab meil mõista terminite „territoriaalne“ ja „regionaalne“ konventsionaalset ressursi 1987. aasta situatsioonis. Territoriaalse majandusjuhtimise visioon pidi kaasa aitama majanduskasvule ja optimaalsema majanduskorralduse saavutamisele. Eesti majandusteadlased tõid ka välja, et (regioonis olevaid) üleliidulisi ettevõtteid peab hakkama maksustama regiooni kasuks.³⁹ Samas pidi see visioon jääma ainult n-ö ametialaseks tööks, st territoriaalne majandusjuhtimine ei kuulunud

³⁶ R. Lõhmus. Nõukogude-Ameerika majandusteadlaste ühisseminar Tallinnas.

³⁷ Esimene territoriaalne agrotööstuskompleks NSV Liidus (kus põllumajanduse juhtimine toimus rajoonipõhiselt ja isemajandamise baasil) loodi 1975. aastal Viljandi rajoonis, järgmine Pärnu rajoonis (1979) ning alates 1981. aastast teistes rajoonides. 1983 loodi ülevabariiklik Eesti NSV agrotööstuskoondis (NLKP Keskkomitee ja NSVL Ministrite Nõukogu määrus nr 151 ning ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadus „Eesti NSV Agrotööstuskoondise moodustamise kohta“ (heaks kiidetud 17.02.1983)).

³⁸ R. Otsason, Agrotööstuskompleksi majandusmehhanismi täiustamiseks. – Eesti Kommunist, 1986, 6.

³⁹ I. Proos. Täielik isemajandamine on radikaalse reformi põhiküsimus. – Edasi, 06.10.1987.

avaliku arutelu teemade hulka. Territoriaalse isemajandamise avalik ettepanek 1987. aasta septembris aga seda just tegi – kutsus kogu Eesti NSV teadlaskonda üles selle üle debateerima.

Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI) juhtimisteoreetiku ja Eesti Majandusjuhtide Instituudi (EMI) direktori Jaak Leimanni argument 1987. aasta oktoobris oli, et regionaaljuhtimine on majanduslikult kasulik kogu riigile:

NSV Liit saab aidata oma vabariike siis, kui me kasutame ära nende regionaalse majanduspotentsiaali [...] et sajandivahetuseks NSV Liidu toodang kahekordistada, selleks on vaja kapitaal mahutusi [...] nii suur hüpe nõuab suuremaid ümberkorraldusi, kui seni on ametlikult kavandatud, ning arvan, et igati arvestatav on ka territooriumide, sh vabariikide isemajandamine.⁴⁰

Leimann rõhutab „maailmamajanduse tempot“, kuna „oleme muust maailmast maha jäänud“, ning et Eestile sobiks rahvusvaheline turism, millega teenida (vanalinn, hotellid jms). Ta ütleb: „tuleb realiseerida meie ettevõtete ekspordipotentsiaal, tuleb tagada, et valuuta toodaks valuutat [...], tuleks tagada, et iga ettevõtte vähemalt üks toode vastaks rahvusvahelisele tasemele.“⁴¹

Seesugusele retoorikale – regionaalsus kui efektiivseim majanduse juhtimise viis – vastas 1980ndate keskel regionaalse majandusmõtte peamine mudel, milleks oli erimajandustsooni idee. Kõige otsesemaks eeskujuks NSV Liidule oli Hiina erimajandustsoonide mudel, mille arendamist alustati Hiinas esimeses laines 1979. ja teises 1984. aastal ning mille mudeldamist kaaluti Nõukogude teadlaste poolt nii Novosibirskis kui ka mujal.⁴² Seda tehti ka Eestis, kuigi esialgu madalamal tasandil. Esimese sarnase ettepaneku tegid Eesti NSV Ministrite Nõukogule Ivar Raig ja Mihhail Bronštein 1982. aastal, ettepaneku sisuks oli Saaremaa üleviimine territoriaalsele isemajandamisele põllumajanduses.⁴³ Selle meetmed pidid küll arvesse võtma pigem Ungari majanduskogemust. Eksperimendi taotlust arutati kõige kõrgemal tasandil. Kuigi soovitus eksperimendi korraldamiseks oli saadud nii Novosibirski instituudilt (Tatjana Zaslavskajalt) kui ka ENSV TA Majandusinstituudilt, ei saanud plaan siiski Eesti NSV Ministrite Nõukogu toetust.

Perestroika arenedes erimajandustsooni idee ei kadunud, vastupidi, Eesti NSV valitsusliikmed võtsid koos ekspertidega ette visiite

40 J. Leimann. Barnauli konverentsist ja vabariigi isemajandamisest. – Õhtuleht, 01.10.1987.

41 Sealsamas.

42 C. Miller. *The Struggle to Save the Soviet Economy: Mikhail Gorbachev and the Collapse of the USSR*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2016, 101–119.

43 I. Raig. Saaremaa eksperiment, IME agraarprogramm ja Rahvarinde maaelu edendamise töörühm. – Eestimaa Rahvarinne 30. Koost. K. Gerndorf. Rahvarinde Muuseum, Tallinn, 2018, 158–159.

üle maailma, et külastada erinevaid vabakaubandustsoone. 1988. aasta novembris külastas Rein Otsason koos ekspertgrupiga Iirimaal asuvat Shannoni vabakaubandustsooni, 1989. aastal külastas Indrek Toome Puerto Rico ja Malaisia vabakaubandustsooni ning Rein Kaarepere Hiinat. Ivi Proosi saatis Savisaar 1987. aasta sügisel ekstra lähetusse Moskvasse, hankimaks kirjandust vabamajandustsoonide kohta.⁴⁴

Seega oli erimajandustsoon arutlusel nii enne kui ka pärast isemajandamise ettepanekut. Mõningad Eesti majandusteadlased lausa soovitasid loobuda vabariikliku isemajandamise „hägusest“ kontseptsioonist ja keskenduda käegakatsutavale erimajandustsooni ideele. Hea näide on Eesti NSV TA president Arno Kõörna, kes külastas 1988. aasta septembris Hiina Tianjini erimajandustsooni, mis jättis talle niivõrd positiivse mulje, et 1988. aasta oktoobris kirjutas ta Eesti NSV Ülemnõukogule Eesti NSV erimajandustsooni seaduseelnõu projekti.⁴⁵ Ligi aasta varem, detsembris 1987, olid kolm majandusteadlast (Ivar Raig, Sulev Mäeltsemees, Raivo Rajamäe) soovitanud kaaluda Pärnu linna ja rajooni üleviimist isemajandamisele erimajandustsooni põhimõttel.⁴⁶ Oma ettepanekus tõid nad muu hulgas välja:

Igasugune tootmine on territoriaalne. Ettevõtete territoriaalse paigutuse tulemusel tekivad territoriaalsed tootmiskompleksid (meie vabariigis sagedamini agrotööstuskompleksid) [...]. Isemajandamine kui majandamise põhimeetod on universaalne ning kehtib nii tootmise põhilüli kui ka kõigi territoriaalsete majanduskomplekside suhtes. Seda teesi on kinnitanud mitmed juhtivad Nõukogude majandusteadlased [...]. Üldiselt kehtib seaduspärasus, et mida arenenum on tootmine, seda suurem on vajadus tema territoriaalse juhtimise järele. Järk-järgult on sellele üle läinud kõik arenenud riigid, sh sotsialismimaad. [...] Rajooni õigused ning vastutus majanduse juhtimisel peaksid olema märksa suuremad.⁴⁷

Autorid viitavad oma ettepanekus regionaalmajandusliku mõtte aktivistile (jällegi Gorbatšovi nõunikule) Nikolai Petrakovile, kes andis 1987. aasta sügisel teada, et, „regioon ise tunneb oma võimalusi kõige paremini [...] kui isemajandamine on kõlblik ettevõtte puhul, on ta seda ka piirkonna puhul. Isemajandamine peaks olema regiooni tegevuse normaalseis“.⁴⁸

44 Autori intervjuust Erik Terkiga (Tallinn, 11.05.2018).

45 A. Kõörna. Hiina ime ja Eesti IME. – Edasi, 06.10.1988; 09.10.1988.

46 I. Raig, S. Mäeltsemees, R. Rajamäe. Ettepanek: viia üks rajoon isemajandamisele. – Noorte Hääl, 16.12.1987.

47 Sealsamas.

48 Intervjuu Nikolai Petrakoviga: Edasi viib isemajandamine ehk miski ei soodusta uuendusi enam kui piirangute puudumine. – Rahva Hääl, 23.10.1987.

Ometi muutus vabariikliku isemajandamise mudeli tõttu, mis arenes 1988. aastal suveräänse liiduvabariigi suunas, erimajandustsooni mudel kiiresti aegunuks. Nii TA majandusinstituudi uurimisgrupi kui ka IME probleemnõukogu liikmete arvamusel kohaselt oli see „ohtlik alternatiiv“ Eesti NSV suveräänsuse ideele. Nende ühine kriitika Kõörna projektile seisnes selles, et erimajanduspiirkond oleks olnud samm tagasi Moskva-poolse juhtimise suunas, samas kui suveräänsel liiduvabariiki oleks juhtinud täielikult kohalik ülemnõukogu.⁴⁹

Detsentralismi ja regionaalset lähenemist argumenteeriti varase perestroika perioodil ka süsteemiteooria (või süsteemanalüüsi) mõistestiku kaudu. Edgar Savisaar märgib 1986. aastal oma artiklis arjas „Võitlus mõtteviisi pärast“:

Süsteemanalüütikud on teinud kindlaks optimaalse tsentraliseerituse taseme. Sel juhul ei ole tagasiside kanalid blokeeritud, autonoomsete, perifeerset elementide efektiivne funktsioneerimine takistatud ega informatsiooni liikumine sees- ja väljaspool süsteemi piiratud. [...] Regionaalne lähenemiski võimaldab paremini kooperaerida piirkonna ettevõtteid, [...] kindlustab majanduse territoriaalse kooskõla ning tõstab ühiskondliku töö hulka ja viljakust kohalike huvide parema rahuldamise nimel.⁵⁰

Järgmisena vaatamegi, milline oli süsteemiteooria mõistestik, mis võimaldas Eesti teadlastel tutvustada ja arendada perestroika reformimõtet.

TEINE KEEL: SÜSTEEMITEOORIA

Nõukogude perestroika keel oli ühelt poolt konservatiivne, tuginedes varasematele, 1920ndate NEP-i ja 1960ndate peaminister Kossõgini reformikava sõnavarale (n-ö liberaalsematele perioodidele Nõukogude diskursuses), aga teiselt poolt otsiti sellest väljapääsu, püüdes vanade terminitega luua uut sisu. Millised olid need valdkonnad ja valdkonnamõisted, millega opereeriti (veel tsenseeritud) poliitilise avalikkuse sfääris? Üheks selliseks raamistikuks oli süsteemiteooria mõistestik.

Süsteemiteooria on meetod, mis analüüsib nähtusi nende terviklikkuse, mitte üksikosade summa kaudu. Teooria fookus on süsteemi osade omavahelisel dünaamilikal ning sellel, mis sellest tuleneb (emergentsus), seda nimetatakse ka väljundiks. Samasugust kommunikatsiooniprotsessi

⁴⁹ Erimajanduspiirkond: Meie seisukoht. – Rahva Hääl, 21.10.1988.

⁵⁰ E. Savisaar. Võitlus mõtteviisi pärast: Edasimineku alternatiivid II: Tsentraliseerimine ja regioonipoliitika. – Vikerkaar, 1987, 2, 56.

uuris ka küberneetika. Sotsiaalteadustes olid süsteemiteooria ja küberneetika saanud paradigmaatiliseks mõtteviisiks alates 1960ndatest, nii teadlastele kui poliitikutele. Selle abil mõtestati ja hallati ühiskonna juhtimist. Marju Lauristin mainib oma intervjuus:

Küberneetika mõjutas meid mõtlema süstemaatiliselt läbi selliste mõistete nagu „sisend“, „tagasiside“ või „iseregulatsioon“. Ma mäletan, et küberneetika oli väga populaarne Tartus 1960ndate keskel – pea igapähele meist oli kohvikulaua peal Norbert Wieneri raamat. Ning küberneetika keel oli ühtlasi tol ajal Kossõgini majandusreformide keel, st Moskvas istusid teadlased ja ministrid ümber ühise laua ning arutati reformide sisu. Tolleaegne ajustrust oli väga võimas, süsteemiteoreetikute koolkond Moskvas koosnes matemaatikute, loogikutest, sotsioloogidest, kes konstrueerisid ise süsteemimudeleid, et nende abil Nõukogude ühiskonda uurida. „Tagasisidest“ räägiti partei dokumentides. Visualiseeriti plokkiskeeme, kuidas ühiskonda peaks juhtima. Kossõgini reformide ajal oli tõesti selline tunne, et NSVL pöörab end küberneetilisse sotsialismi.⁵¹

Süsteemiteoreetiline mõte oligi hiljem kasutusel eriti sotsioloogide seas, näiteks Tartu sotsioloogilabori (1966–1975) peamiste eestvedajate Ülo Vooglaiu, Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma töödes. Labori teadlased kohtusid oma Nõukogude kolleegidega seminaridel Käärikul, kus loeti nii Nõukogude kui ka lääne autoreid, trükituna ainult seminaril osalejate tarbeks, kuna need materjalid ei tohtinud olla avalikult kättesaadavad. Sotsiaalteaduste erialane avalikkus toimus seesuguste seminaride, aga ka ajakirjade kaudu, mida tsenseeriti märkimisväärselt vähem, võrreldes näiteks ajaloo- või majandusteadusega.⁵² Lauristin osales 1978. aastal Stockholmis sotsioloogide maailmakongressil, mille kohta on ta hiljem öelnud järgmist:

Mul ei olnud seal mingeid raskusi teooriates orienteerumisega, sest alates 1965. aastast oli hakanud ilmuma *Sociology Today* venekeelne tõlge, kus olid kõik lääne autorite teooriad sees [...] ning selge oli, et konverentsil olid marksistideks lääne teadlased, aga mitte meie. Meie tahtsime nendega rääkida Parsonsist.⁵³

51 Autori intervjuu Marju Lauristiniga (Tartu, 29.11.2018). 1960ndate „küberneetiline pööre“ sotsiaalteadustes ja parteipoliitika nõustamises toimus kõikjal sotsialismiblokis. Nt 1969. aastal väitis Bulgaaria sotsioloog Velichko Dobriyanov (1926–1992), et kuna küberneetika keskmes on pidev suhe inimese ja keskkonna vahel, siis on see samalaadselt ka partei ja ühiskonna vahel. Kuna sotsiaalsed suhted moodustavad ühtse süsteemi, siis tuli ka riiki vaadelda kui „isereguleeruvat süsteemi, mis koosneb mitmetest allsüsteemidest“. Sarnaselt Kossõgini kavale nõustasid Bulgaaria sotsiaalteadlased ja prognostika eksperdid 1970ndatel president Todor Zhivkovi riigi moderniseerimisplaanide ja majanduspoliitika komputriseerimise osas, vt. B. Trencsényi. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. 8–9.

52 Erinevate teadusvalade tsenseerimise tasemetest Eesti NSV-s vt: P. Vihalemm. *Development of Media Research in Estonia*. – *Nordic Research on Media and Communication*, 2001, 22, 2, 83.

53 Autori intervjuu Marju Lauristiniga (Tartu, 29.11.2018). Lauristin peab siin silmas USA sotsioloogi Talcott Parsonsit.

Seega on varase perestroika poliitilise keele tekke mõistmisel oluline silmas pidada, et perioodi algul (1986) pääses vahepeal vaid erialases avalikkuses ringelnud sotsiaalteaduslik mõte laiemasse poliitilisse avalikkusse. Glasnosti saabumisega hakkasid ajalehtede-ajakirjade uued peatoimetajad avaldama keelt, milles teadusavalikkuses oli räägitud juba viimased 25 aastat. Lauristin täpsustab:

Samas tuleb mõista, et teist keelt ka ei olnud, st kogu haritud ametnikkond ja sotsiaalteadlased mõtlesid ja kirjutasidki sel perioodil ainult selles keeles [...] näiteks oli see nii süsteemiteoreetilise mõistega „tagasiside“, mis oli vägagi käibel. Tartu sotsioloogialaborilt telliti ettevõtete poolt pidevalt oma töötajate tagasisidet analüüsivaid töid.⁵⁴

Sarnase keele tõttu on arusaadav, miks sai 1987–1988 nii kiiresti tekkida liit partei liberaalsema tiiva, juhtimisteoorias haritud ametnike ja sotsiaalteadlaste vahel – nad olid omandanud sama haridusprogrammi ja neid oli treenitud rääkima sama keelt. Lauristin selgitab süsteemiteoreetilise keele produktiivsust laiemal tasandil:

Miks näiteks IME muutus massiliikumiseks Eestis, ent oli mõeldamatu näiteks Venemaal samal ajal? Sest väga paljude ametlike institutsioonide juhid olid saanud varasema hariduse läbi Eesti TPI juhtimisteadlaste koolkonna, st küberneetika, majandusteadus, strateegiline juhtimine Üksvärava juhtimisel, ning olid võimelised arutama sel teemal. Samuti olid nad ise huvitatud IME ellu rakendamisest.⁵⁵

Seega ei leiutatud süsteemiteoreetilist keelt mitte perestroika saabudes, vaid jätkati varasema, 1960ndatel kujunenud globaalse teadus-teoreetilise mõttega, mida nüüd oli võimalik kasutada poliitika kirjeldamisel. Seda mõttekäiku kinnitab Saksa majandusajaloolane Joachim Zweynert, kes on kirjeldanud, kuidas sarnasel moel suubus Nõukogude varasemast teadusavalikkusest perestroika esseistikasse „konvergenstsi“ mõiste.⁵⁶

Hea võimalus süsteemiteoreetilist keelt tuvastada on selle mõistete kaudu. Järgnevalt toon välja kolm süsteemiteooria põhimõiste kasutust poliitilises avalikkuses aastatel 1986–1988: 1) iseregulatsioon, 2) iseorganiseerumine, 3) emergentsus. „Iseregulatsioon“ sai tuntuks süsteemiteooria kaudu ning liikus edasi teistesse distsipliinidesse, muutudes Euroopa ja Ameerika teadusringkondades 1950.–1960. aastatel kontseptsiooniks, mis leidis kasutust eri distsipliinides – komplekssete süsteemide teoorias (Ludwig von Bertalanffy), küberneetikas (Norbert Wiener),

54 Sealsamas.

55 Sealsamas.

56 J. Zweynert. *Shetidesyatniki Economics, the Idea of Convergence, and Perestroika. – Economic Knowledge in Socialism, 1945–89.* Ed. by T. Düppe, I. Boldyrev. Duke University Press, Durham, London, 2019, 277–299.

sotsioloogias (Niklas Luhmann), organisatsiooniteoorias (Daniel Katz), aga ka majanduses (Friedrich Hayek). „Iseorganiseerumine“ viitab omakorda protsessile, kus üldine kord moodustub läbi lokaalsete osakeste interaktsiooni, mis algselt olid korratus süsteemis – seepärast on nimetatud seda ka „spontaanseks korraks“ või „kord kaoses“; seda analüüsiti näiteks füüsikalises keemias (Ilya Prigogin) ja sünergeetikas (Hermann Haken). Viimast nähtust iseloomustab ka „emergentsus“, mida on eesti keeles nimetatud ka kui kaasumiseks.

Nagu „isemajandamise“ puhul, suurenes ka kontekstuaalne ressurss, kuidas neid termineid kasutada:

1) teaduslik ressurss – nende terminite kasutamine legitimeeris reformi teaduse kaudu, st andis reformidele loodusteadusliku tõenduse;

2) kahel esimesel oli keeleline ressurss, olles varustatud eesliitega *ise-*;

3) majandussüsteemi iseregulatsiooni sai kasutada eufemismina, viitamaks turumajanduse „objektiivsetele seadustele“;

4) metafoorselt sai neid termineid kasutada kriitikana autoritaarse režiimi kui „kunstliku süsteemi“ vastu, mis takistab iseenda iseregulatsiooni. Teisisõnu, riik või süsteem, mis ei arvesta oma kodanike kui algosakeste isereguleerimisvõimet, on järelikult loodud valedele alustele ega ole jätkusuutlik;

5) viidates orgaanilisele protsessile kui „spontaansele korrale“, mis nii looduses kui ka ühiskonnas toimub alt-üles-suunal. Allsüsteemid moodustavad ette planeerimata uusi kvaliteete kui kõrgemaid süsteeme.

Iseregulatsiooni mõiste kirjeldab (nii bioloogilise kui ka sotsiaal-majandusliku) süsteemi võimet säilitada oma sisemist stabiilsust ja vastata väliskeskkonna muutustele koordineeritud reaktsioonide kaudu. Savisaar tutvustas seda mõistet 1987. aasta lõpul territoriaalse isemajandamise ideestiku kaitsmisel, võttes eeskujuks nii Tartu filosoofiaõppejõu Mihhail Makarovi kui Nõukogude küberneetik-matemaatiku Nikita Moissejevi seisukohad iseregulatsiooni olulisuse osas:

Neist ideedest mõjutatud autoris tekitab võõristust, kui vähe me kasutame majanduses ja sotsiaalses elus sellist ajalooliselt vana juhtimisvormi nagu iseregulatsioon. Iseregulatsioon töötab kõigis materia liikumise vormides – nii anorgaanilises looduses kui bioloogilistes, sotsiaalsetes ja tehissüsteemides. Isereguleeruv süsteem on võimeline hoidma oma organiseerituse taset, tagama funktsioneerimiseks vajaliku oleku või ülemineku uude seisundisse, mis on tema normaalseks arenguks soodsam.⁵⁷

57 E. Savisaar. Revolutsioon jätkub. Eesti Raamat, Tallinn, 1988, 75–76.

Peeter Vihalemm tuli 1987. aastal avalikku isemajandamisdebatti Edasi artikliga, kus ta arutleb iseregulatsiooni ja sotsiaalse iseorganiseerumise seotuse üle.⁵⁸ Eesti tollase noorteliikumise aktivist Mait Raun kasutas 1988. aasta kevadel terminit „iseregulatsioon“ omakirjastuslikus ajakirjas Heinakuu ilmunud esseedes.⁵⁹ Marju Lauristin on ainus NLKP rahva-saadikute kongressi saadikukandidaat, kelle valimisplatvormis 1989. aasta märtsis mainitakse otseselt iseregulatsiooni.⁶⁰ Ka 1989. aasta mais vastu võetud seaduses „ENSV isemajandamise aluste kohta“ kasutatakse seda terminit.⁶¹ Samuti leiab selle termini Savisaare valitsuse 1990. aasta tegevusprogrammist.⁶²

Ühelt poolt andis süsteemiteooria meetodi ühiskonna sotsioloogiliseks uurimiseks (nt Tartu sotsioloogialabori uuringud 1970ndate algul), aga teiselt poolt andis see ka võimaluse mõtestada majandusteooriat. Austria majandusteadlane Friedrich Hayek mõtestas süsteemiteoreetilise mõiste „emergentsus“ abil majanduse toimimist.⁶³ Sellest ei jäänud puutumata ka Eesti NSV majandusteadlased. 1989. aastal kirjutas Uno Mereste raamatu „isemajandamise teooriast“, kasutades näiteid majandussüsteemi emergentsusest (mõistetavalt mitte nimetades Hayeki ega ühegi teise lääne majandusteoreetiku nime).⁶⁴ Kümnekond aastat hiljem tõi Mereste aga Hayeki nime ja teooria juba otseselt välja, kui kirjeldas majanduse mõistmise olulisust läbi süsteemiteoreetilise prisma.⁶⁵ Kõige selgemad näited süsteemiteooria keele kasutamisest majandusseaduste selgitamisel ongi mitmed Mereste publikatsioonid aastatest 1987–1989.⁶⁶

Süsteemiteooria oli raamistikuks ka majandusreformi bioloogiseerimisel, st reformi näitlikustati ja legitimeeriti näidete abil bioloogist, sellest, kuidas funktsioneerivad rakud ja koed. Raamatus „Mis on ISE-majandamine?“ (1989) kritiseerib Mereste arusaama, mille järgi on „rahvamajandus üksainus amorfse koostisega majandusüksus, milles ei saa olla mingisuguseid iseseisvalt toimivaid ja omaenda huve järgivaid

58 P. Vihalemm. Peremeheetunne ja peremeheks olemine. – Edasi, 29.09.1987.

59 M. Raun. Iseregulatiivuse suurendamine Eesti ühiskonnas. – Heinakuu, 1988, 6, 15.

60 Meie saadikukandidaate. – Sirp ja Vasar, 24.03.1989, 4.

61 Seadus Eesti NSV isemajandamise alustest, veebis: [https://www.riigiteataja.ee/akt/24003\(20.03.2023\)](https://www.riigiteataja.ee/akt/24003(20.03.2023)).

62 Vabariigi valitsuse tegevusprogramm (1990).

63 P. Lewis. Notions of Order and Process in Hayek: The Significance of Emergence. – Cambridge Journal of Economics, 2015, 39, 1167–1190.

64 U. Mereste. Mis on ISE-majandamine? Isemajandamisteooria alused. Eesti Raamat, Tallinn, 1989.

65 U. Mereste. Majanduslik tegelikkus. – Akadeemia 1998, 6, 1170–1191.

66 U. Mereste. Süsteemikäsitlus: Süsteemsest mõtlemisviisist majandusnähtuste käsitlemisel. Valgus, Tallinn, 1987; U. Mereste. Mis on ISE-majandamine?; U. Mereste. Majanduse kolm mõõdet. – Akadeemia 1989, 5, 979–998.

elemente või allsüsteeme“. Selle „mudelkujutluse kõlbmatust aitab paljastada bioloogiast pärinev analoogia“:

On teada, et hulkraksed organismid on kõrgemalt arenenud kui ainuraksed. Isemajandavatest majandusüksustest koosnev majandust võib pidada analoogiliseks kõrgesti arenenud hulkrakse organismiga, mille koostises toimib suur hulk omaette rakke (majandusüksusi). Nagu hulkrakse organismis elab oma elu ja toimetab oma ainevahetust mitte ainult organism tervikuna, vaid iga tema rakk, kes areneb seejuures ise ja ühtaegu ka organismi elutegevusest osa võtab, nii arenevad kõik majandusüksused iseenda huvides oma käivet ja tagavad ühises tegevuses kogu rahvamajanduse kui suursüsteemi rahuldava seisundi ja arengu.⁶⁷

„Objektiivsete majandussuhete“ põhjendamist bioloogiaga kohtab ka rajoonilehtedes. Ka majandusteadlane ja Kehtna näidissovhoostehnikumi direktor (ENSV Ülemnõukogu saadik 1975–1985) Uno Tinitis võrdleb Rapla rajooni ajalehes Ühistöö objektiivseid majandusseadusi bioloogiaga:

Igas ühtses organismis saab üksikorgan edukalt funktsioneerida ainult siis, kui ta toodab omataolisi rakke oma pärilikkuse koodi järgi. Võraste siirete või kudedega läbikasvamine ei tule iialgi kasuks. Iga organi iseseisev tegutsemine ei sega aga samal ajal organismi kui terviku ühtset elutalitust ühtse programmi alusel ja ühiste eesmärkide nimel. Tuues bioloogiast paralleele majanduselusse tekib paratamatult mõte, kas me ei ole liiduvabariikide vaheliste suhete rajamisel poliitilise ühtsuse printsiibi viinud meelevaldselt majanduse valdkonda.⁶⁸

Üks kitsam teadlaste ring, kes samuti mõtestas perestroikat ja isemajandamist, olid Tartu ülikooli teadusfilosoofid Ülo Kaevats, Rein Vihalemm ja Leo Näpinen, samuti Moskvas ülikooli lõpetanud filosoof Meelik Kattago. Süsteemiteoorias inspireeritud iseorganiseerumisteoorias ja selle mõistestikust (dissipatiivsus, fluktuatsioonid, tasatus süsteemis, iseorganiseerumine), mille autoriks on Nobeli preemia pälvinud Ilya Prigogine, sai Tartu teadusfilosoofidele teoreetiline baas perestroika toetamisel. Selle kõige sügavamaks analüüsiks on Meelik Kattago „Traktaat iseliikumise allikast“, mis ilmus 1988. aasta esimesel poolel läbi Vikerkaare viie numbriga.⁶⁹

Niisiis põhjendasid Eesti teadlased reformiideid omaenda erialakeele toel. Tänu teadlaste kaasamisele reformide ettevalmistamise (ja nende avaliku põhjendamise) protsessi, ilmusid ja kinnistusid

67 U. Mereste. Mis on ISE-majandamine?, 44.

68 U. Tinitis. Olen territoriaalse isemajandamise POOLT! – Ühistöö, 15.10.1987.

69 M. Kattago. Traktaat iseliikumise allikast (Tasatuse kontseptsioon). – Vikerkaar, 1988, 1, 67–75; 2, 52–60; 3, 45–56; 4, 61–68; 5, 64–67.

erialaterminid perestroika keelde. Süsteemiteooriast pärit termineid nagu ühiskonna „iseregulatsioon“, „isejuhtimine“ või „tagasisidestamine“ kasutas ka peasekretär ise, näiteks oma kõnes 1988. aasta juunis NLKP XIX konverentsil.⁷⁰ Gorbatšovi kõnede üks kirjutajaid 1986–1987 oli tema nõunik, sotsioloog Tatjana Zaslavskaja.⁷¹ Tekkis omamoodi semiootiline ring – sotsiaal- ja majandusteadlased kirjutasid Gorbatšovile kõnesid (süstides sinna globaalset teaduskeelt ja -termineid) ning pärast peasekretäri avalikku esinemist said teadlased neidsamu termineid kasutada veelgi paremini – ühelt poolt viidates maailmateadusele ning teiselt poolt peasekretäri kõnede. Intellektuaalidel ja teadlastel tekkis peasekretäri abil käimalükatud kampaania läbi omaenda „keeleline kapital“, mida avalikkuses ja reformikavades kasutada.

KOLMAS KEEL: AVATUD INNOVATSIOON

Praegusele kuvandile Eestist kui innovatsioonile orienteeritud riigist ei pandud alust 1990date turumajanduse tingimustes. Juba aastakümneid varem eristas Eesti NSV-d teistest liiduvabariikidest teadmine sellest, milline peaks olema ettevõtte moodne ja teaduspõhine juhtimine, turuga arvestamine, rentaabluise tõstmine, kvaliteetne personalipoliitika (ning kuidas koolitada ettevõtete juhte selles valguses). Rahvamajandusnõukogudega oli loodud liiduvabariikides kvalifikatsioonitõstmise institutide süsteem. Pärast rahvamajandusnõukogude süsteemi kaotamist 1965. aastal jäi Eesti NSV kohapealne koolitussüsteem aga alles ning muutus ministeeriumide „teadusliku töö organiseerimise“ ja koolituskeskuste platvormiks. Kõige silmapaistvamaks neist sai Eesti NSV kergetööstuse ministeeriumi oma, millest hiljem kujunes välja koolituskeskus ja konsultatsioonibüroo Mainor.⁷²

TPI juhtimiskoolkond, mille mitmed liikmed olid hiljem seotud Mainori tööga ettevõtete tegevusstrateegia, konsultatsioonide, teadustöö ja ka kergetööstuse eksperimentide kaudu, on lahutamatult seotud professor Raoul Üksvärava nimega, tema teadus- ja pedagoogitööga. Üksvärav sai üliolulise õppimiskogemuse aastatel 1963–1964 USA-st,

70 M. Ilyin. *Chronology of Change. – Political Discourse in Transition in Europe 1989–1991*. Ed. by P. Chilton, M. Ilyin, J. Mey. John Benjamins, Amsterdam, 1998, 6–7.

71 Zaslavskaja on maininud Gorbatšovile kõnede kirjutamist (1986–1987) oma memuaarides, vt: Т. Заславская. *Избранные произведения*, Т. 3: *Моя жизнь: Воспоминания и размышления*. Экономика, Москва, 2007, 554.

72 Mainori büroo ajaloo ja ekspertide kohta vt lähemalt: M. Laos. Mainori lugu. AS Mainor, Tallinn, 2014.

kus ta õppis Berkeley ülikoolis ning külastas lühiajaliselt ka MIT-i ja Harvardi ülikooli.⁷³ Eestisse naastes alustas Üksvärav juhtimiskateedri ülesehitamist (esimesteks diplomandideks Kostel Gerndorf, Teo Saimre ja Madis Habakuk). Üksvärav on maininud, et tema sidemete kaudu tuli TPI juhtimiskateedrisse erialane kirjandus läänest, „alguses Ameerika, hiljem teiste kaudu Soome, Poola jm. materjalid“.⁷⁴ TPI kateedrist sai pudelikael, mille läbi jõudsid Ameerika juhtimisteooria mõistestik ja meetodid (*leadership, consulting, business gaming, self-regulatory organization* jm) mitte ainult Tallinnasse, vaid kogu NSV Liitu.⁷⁵ Üksvärava meeskond korraldas alates 1966. aastast kuni 1980ndate lõpuni regulaarselt üleliidulisi juhtimiskonverentse, kus osalesid Moskva ja Leningradi tippjuhid.⁷⁶

Kaks TPI koolkonna liiget, Erik Terk ja Tiit Elenurm keskendusid 1970ndate lõpul oma teadustöös ettevõtete innovatsioonile, tuues sisse „innovaatika“ ja „innovaatilise mängu“ meetodika ettevõtete toodete väljatöötamisel.⁷⁷ Raamatus „Juht. Uuendused. Organisatsioon“ (1986) rõhutab Elenurm vajadust juhtide „loova mõtlemise“ ja organisatsiooni uuendusvalmiduse kui „innovaatilise potentsiaali“ järele, mis on vajalik uuendusliku mõtlemise juurutamiseks ja elluviimiseks.⁷⁸ „Uuendusprotsesside juhtimine“ ettevõtte tasandil peegeldas hästi seda, mis toimus 1986. aastal perestroika esseistikas, kui nii Gorbatšovi kõned kui ka Savisaare artiklid rääkisid „uuest mõtlemisest“ ja võitlusest vana mõtlemise vastu. Nii Savisaare kui ka Tergi huvi pöördus 1970ndate lõpul veel ühe uue ja innovaatilise distsipliini – tuleviku-uuringute, täpsemalt stsenaariumimeetodi poole. Järgnevalt käsitlengi selle maailmateadusest pärit meetodi siirdamist Eesti NSV poliitilisele väljale.

1987. aasta mais kuulutas Eesti NSV Plaanikomitee perspektiivplaneerimise osakond, mille juhatajaks oli alates 1985. aasta septembrist Edgar Savisaar, välja rahvamajanduse arengustsenaariumide konkursi. Tegu oli NSV Liidu esimese avaliku stsenaariumikonkursiga, mis kutsus kogu teadusavalikkust esitama visioone Eesti NSV majandusuuendusteks. Erik Tergi koostatud konkursijuhendist võib lugeda:

- 73 E. Terk. Professor Üksvärava koolkond juhtimisteaduses: teke, toimimine ja mõjud majandusele. – *Estonian Discussions in Economic Policy*, 2020, 28, 1–2, 117–135.
- 74 R. Üksvärav. Eesti juhtimismõtte areng. – Jäljed: Meenutus täiskasvanuhariduse lähiajalooost Eestis. Koost. T. Märja. SE&JS, Tallinn, 2000, 114–115.
- 75 M. Klesment. Interpretation and Adjustment of Foreign Concepts in Soviet Estonia: The Discussion and Adaptation of Management Theories. – *European Review of History*, 2009, 16, 1, 151–167.
- 76 R. Üksvärav. Eesti juhtimismõtte areng, 107–109.
- 77 E. Terk. Analüüsi ja konsulteerimise meetodid uute toodete väljatöötamisel ja juurutamisel ettevõtetes. – VI majandusorganisatsioonide juhtimise probleemide konverents. TPI, Tallinn, 1981; T. Elenurm. Innovaatiline mäng juhtimisel konsultatsioonitegevuse vahendina. – VII majandusorganisatsioonide juhtimise probleemide konverents „Juhtimise konsulteerimise teooria ja praktika“. TPI, Tallinn, 1985.
- 78 T. Elenurm. Juht – uuendused – organisatsioon. Valgus, Tallinn, 1986, 55–70.

Konkursi eesmärgiks on saada originaalseid, teaduslikult põhjendatud, alternatiivseid tulevikustsenaariumeid, mis koosneksid selgetest ideedest struktuurseteks muutusteks ja majanduslikeks uuendusteks meie vabariigis [...] juurutada uusi tehnilisi meetodeid, mis vastaksid moodsa aja nõuetele [...] luua interdistsiplinaarseid ekspertgrupe teadlastest erinevatest valdkondadest.⁷⁹

Konkursist osavõtt oli üllatavalt suur, registreerus ligi 100 meeskonda (sh üksikteadlased), kellest sõelale jäi lõpuks paarkümmend, kuna nõuded meeskondadele stsenaariumimeetodi rakendamiseks olid kõrged.⁸⁰ Stsenaariumid puudutasid nii väliskaubandust, kooliharidust, teenindust kui ka teisi valdkondi ning ulatusid oma prognoosidega 1998. aastani. Auhinnati kuut stsenaariumitööd, mille ideede üle pidi osakonnajuhataja Savisaare kinnitusel arutletama plaanikomitees ja ministrite nõukogus.

Kuidas seletada sellise uudse konkursi ja meetodi väljapakku- mist plaanikomitee poolt? Kuigi stsenaariumidega tegeleti tollal mingil määral ka Eesti Majandusjuhtide Instituudis, siis Savisaare varasemat teaduskarjääri arvestades saab üsna kindlalt väita, et termin „tuleviku- stsenaarium“ ei jõudnud plaanikomiteesse mitte juhtimisteaduse, vaid globaaluuringuute ekspertkeele kaudu, millega Savisaar juba 1970ndate lõpul kokku puutus.

Milline nägi välja selle mõiste siire globaaluuringutest ENSV Plaanikomitee avalikule konkursile? 1968. aastal, kui Itaalia ettevõtja ja filantroop Aurelio Peccei asutas Rooma Klubi, kujunes sellega seoses ühtlasi välja uus teadusdistsipliin, mille fookuses oli mõiste „globaal- problemaatika“, millega iseloomusti nüüdisaegset ühiskonda. Rooma Klubi peamine tees oli, et globaalprobleeme (nagu ülerahvastatus, nälja- häda, looduskeskkonna halvenemine, tuumaohud jne) peaks uurima mitte üksikesest isoleeritult, vaid süsteemselt, nähes nende probleemide põimitust. Klubi kutsus maailma teadlasi üles esitama teaduslikke, küber- neetikast ja süsteemianalüüsist võrsuvaid raporteid globaalprobleemide kohta ning pakkuma välja tulevikustsenaariume kui „globaalmudeleid“ alternatiivsete arengute kohta. 1970ndate algul avaldasid MIT-i tead- lased Dennis ja Donella Meadows kolleegidega esimese uurimisraporti „Kasvu piirid“ (1972),⁸¹ millele järgnes hulk uurimisraporteid 1970.– 1980. aastatel. Globaalmodelleerimisest arenes eraldi teadusdistsipliin

79 Stsenaariumivõistlusest osavõtja meespea. Koost. E. Terk, A. Saame. ENSV Riiklik Plaanikomitee. Perspektiivplaneerimise ja tootlike jõudude paigutuse osakond, Tallinn, 1987, 3.

80 E. Terk. Tuleviku-uuringud Eestis: eellugu ja algus. – E. Terk. Eestist ja ettepoole. Tallinna Ülikool, Tallinn, 2012, 148.

81 Vt D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, W. W. Behrens III. Kasvu piirid: Rooma Klubi projekti „Inimkonna ohud“ aruanne. Tlk. A. Kuusk. – Akadeemia, 2002, 5–9.

ka Nõukogude Liidus, andes ühtlasi võimaluse teha koostööd lääne teadlastega. „Kasvu piiride“ avaldamisega samal aastal asutati Austrias (Laxenburgis) USA ja Nõukogude Liidu teadlaste koostööorganisatsioon International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) ehk rahvusvaheline rakendussüsteemide analüüsi instituut. Selle eesmärgiks oli hiiglaslike andmemahtude alusel kompuuteriseeritud tulevikustsenaariumide (kui globaalmodelite) läbitöötamine, koostöös nii lääne kui ka sotsialismibloki teadlastega. IIASA-s töötas hiljem, 1990ndatel, Balti regiooni esindajana ka Erik Terk.⁸²

Globaalprobleemide ekspertkeele teekond nii Nõukogude kesk- võimu tasandile kui ka Eesti NSV Plaanikomiteesse toimus samuti IIASA võrgustiku kaudu. Täiendil *globaal-* oli NSV Liidu rahvusvaheliste suhete paradigmas ajalooliselt negatiivne ja ideoloogiline laetus (selle tuletised „globalism“ või „globalistid“ viitasid USA hegemooniale maailmas). Paralleelselt eksisteeris aga ka täiesti teistsugune sõna kasutamisiin, nimelt Nõukogude füüsikutest globaalprobleemide uurijate ja stsenaariumide modelleerijate terminoloogias. 1976. aastal asutati Moskvas üleliiduline süsteemianalüüsi instituut (VNIISI), millest sai kiiresti IIASA partner ning kus tegi teadustööd ka Eesti teadusfilosoof ja globaalmodelleerija Lembit Valt (1934–2008). Globaalprobleemaatika rändas Nõukogude Liidu maailmamajanduse teooriasse just geofüüsikute ja modelleerijate kirjatööde kaudu ning 1985. aastaks oli jõutud niikaugele, et esimest korda mainiti „globaalprobleeme“ kõige kõrgemal tasemel, s.o NLKP kongressil.⁸³ Gorbatšov oli huvitatud Rooma Klubi problemaatikast ja raportitest, mida nõunikega ka arutati,⁸⁴ samuti on teada, et tuleviku-uuringute lähenemist globaalprobleemidele pooldas ka ideoloogiasekretär Jakovlev.⁸⁵

NLKP pea- ja ideoloogiasekretäri huvid langesid selles osas kokku Savisaare omadega. Lembit Valti juhendamisel kaitses ta 1980. aastal Moskva ülikoolis kandidaaditöö Rooma Klubi sotsiaal-filosoofilistest alustest.⁸⁶ Seejärel kirjutasid Valt ja Savisaar koos raamatu „Globaalprobleemid ja tulevikustsenaariumid“, mis ilmus 1983. Raamat kritiseerib

82 IIASA kohta lähemalt vt: E. Terk. IIASA – ida ja lääne kohtumispaik. – Horisont, 2001, 5.

83 E. Rindzevičiūtė. The Power of Systems, 132.

84 Gorbatšovi huvitas Rooma Klubi kõrval ka teadlaste tegevus külma sõja perioodi rahuaktivistidena, nt Einsteini-Russelli manifest, Pugwashi konverentsid jm. Vt A. Grachev. Gorbachev and the ‘New Political Thinking’. – The Revolutions of 1989: A Handbook. Ed. by W. Mueller, M. Gehler, A. Suppan. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015, 33.

85 R. D. English. Russia and the Idea of the West, 185.

86 Edgar Savisaare Tartu Riiklikus Ülikoolis 1972. aastal kaitsstud lõputöö oli samuti tulevikuvisionidest ajaloos, nimelt Thomas More’i ja Tommaso Campanella utopistlikest ühiskonnakäsitlustest.

tolle aja kohta arusaadavalt (kapitalismi liialt pehmelt suhtuvat) Rooma Klubi, aga teiselt poolt annab mõista de-ideologiseerimise vajadusest globaalprobleemide lahendamisel. Globaalprobleemid (tuumaoh, keskkonnakriisid) nõudsid maailma mõtestamist ühtsena, ületades külma sõja ideoloogilised rindejooned. Veel olulisem oli aga terminoloogia ja meetod, millega globaaluuringu keel varustas tulevast plaanikomitee osakonnajuhti. Termin, mis oli pärit Rooma Klubi raportite, IIASA ja tuleviku-uuringute pärusmaalt, siirdati 1987. aastal edukalt Eesti NSV kohalikku poliitilisse otsustusprotsessi. Seega võiks öelda, et mitte kusagil mujal NSV Liidus ega teistes sotsialismimaades ei rakendatud seda meetodit edukamalt poliitikas kui Eestis.

Mida siis Eesti NSV rahvamajanduse tulevikustsenaariumide konkurss poliitilises mõttes saavutas? Esiteks see eraldas kommunistliku ideoloogia sellest, kuidas rääkida ja kirjutada Eesti NSV tulevikust. Teiseks väljus tuleviku üle arutlemine (mis seni oli kuulunud NLKP ainupädevusse) parteikabinettide seinte vahelt teadusavalikkusesse, millega teadlased võtsid tuleviku enda kontrolli alla. Nüüdsest sai alata ENSV alternatiivsete arengumudelite „läbimängimine“, mis siiani oli olnud tabu ajakirjanduses. Kolmandaks andis see otsese tõuke jätkata ekspertgrupiga paar kuud hiljem, et töötada kogu vabariigi tarvis välja üldvisioon (milleks sai isemajandamise ettepanek). 1988. aasta aprillis mainis Savisaar, et isemajandamise ettepanek avaldati kõigepealt ajakirjanduses just seetõttu, et seda ei tabaks sama saatus mis stsenaariumikonkursi võidutöid, mida oli küll loodetud avaldada edasiseks diskussiooniks, kuid mis jäid siiski Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja plaanikomitee sahtlitesse.⁸⁷

Stsenaariumimeetodi aktivistid ei piirdunud meetodi juurutamisel kodumaiste ekspertidega. Pretsedenditult tollastele plaaniasutustele sisaldus Eesti NSV Plaanikomitee stsenaariumikonkursi juhendis ka meetodi lühitutvustus, milles käsitleti mitmeid lääne autoreid (Tarja Meristö, Herman Kahn, Ian Wilson jt). Teoreetilist kirjandust stsenaariumide koostamiseks saatis Erik Tergile ka Rooma Klubi üks professoreid Pentti Malaska Soomest (hiljem, 1989. aastal sai temast Rooma Klubi üldraporti koostaja). Terk kutsus Malaskat Tallinnasse Savisaarega kohtuma juba 1987. aasta algul (see kohtumine jäi toimumata), küll aga jõudis Malaska Tallinna esinema 1992. aastal.⁸⁸

87 E. Savisaar. Majandusmõte I. – Edasi, 06.04.1988.

88 E. Terk. Rooma Klubist ja Eesti Tuleviku Kongressist: Eellugu. – Eesti Rooma Klubi blogi, 25.08.2020. <https://roomaklubi.com/2020/08/25/rooma-klubist-terk/> (20.03.2023).

Märtsis 1988 kutsuti Arno Kõörna eestvõttel Eestisse Ülemaailmse Tuleviku-uuringute Föderatsiooni peasekretär, USA Hawaii ülikooli professor James Dator, kes pidas Tallinnas külalisloengu stsenaariumimeetodi rakendamisest.⁸⁹ Mais 1988 tõi Savisaar välja Datori peamise juhtnööri, mille kohaselt „juht näeb probleeme eelkõige minevikust tulevate trendide kaudu, prognoosiga tegelev teadlane peab aga probleeme välja noppima tulevikust [...], igasuguse võimu ja vaimu dialoogi alus on, et juhid taluvad teadlaste ebamugavat rolli, võtavad seda tõsiselt ja ei pea end ilmeksimatuks“.⁹⁰ Kui 1988. aasta aprillis oli majandusteadlane Valter Aasmäe märkinud, et „stsenaariumikonkursi abil pumpas Plaanikomitee teadmisi ülemistele juhtimistasanditele“,⁹¹ siis Savisaar väitis, et „stsenaariumimeetod on ideaalne vahend dialoogi aluseks teadlaste ja poliitikute vahel, aidates esitada selgelt alternatiivseid tulevikuvisioone ja nende tõenäolisi tulemusi“.⁹²

Seda võib nimetada ka poliitilis-epistemoloogiliseks teoks – tuleviku-uuringute raam esitas perestroika perioodil uued küsimused: mille alusel me mõtleme riigi/liiduvabariigi tulevikust; kuidas me seda tajume; kes ja kuidas tulevikku uurib? Teadlased vastasid neile küsimustele läbi tuleviku-uuringute kui teadusdistsipliini: tulevikku saab mitte ennustada (nagu seda teeb kommunistlik ideoloogia) vaid ainult mudeldada spetsiifilise teadusmeetodi abil, mis nõuab ideoloogiavaba informatsiooni ja statistikat. Seega, tulevikust rääkimise keelt struktureeris nüüdselt moodne teadus, mitte kommunistlik parteikeel.⁹³

Kas Eestis toimunu on ainulaadne või toimus midagi sarnast ka mujal Ida-Euroopas? Sarnaselt Savisaarega astus augustis 1989 tuleviku-stsenaariumide debati järel suurde poliitikasse ka Tšehhoslovakkia prognostikainstituudi teadur ja põllumajanduse planeerimisasutuse Agrodats osakonnajuhataja Miloš Zeman.⁹⁴ Nimelt avaldas Zeman kohalikus tehnikaajakirjas artikli „Prognostika ja perestroika“, kus rõhutas juhtide ja teadlaste avaliku dialoogi olulisust ühiskonnateemade avamisel.⁹⁵

89 Kõörna kohtus Datoriga juba 1976. aastal, mil Kõörna külastas Hawaii ülikooli USA-s ning kutsus Datorit Eestisse, et luua siin „tuleviku-uurimise üksus“. A. Kõörna. Prometheuse teener. 2002, Zeus, Tartu, 106.

90 E. Savisaar. Majandusmõte III. – Edasi, 11.05.1988.

91 V. Aasmäe. Ökonoomikata isemajandamine. – Edasi, 23.04.1988.

92 E. Savisaar. Majandusmõte III.

93 Soome teoreetiku Tarja Meristö järgi on stsenaarium „sõnaline kujutus võimalikest tulevikust, mida on raske testida [...] pigem on see mõtlemise instrument“, s.t. stsenaariumimeetodi eesmärk ei ole mitte tuleviku ennustamine vaid mitmekesise informatsiooni alusel erinevate tulevike läbimängimine, sh. nende simulatsioon. K. Loogma. Tuleviku-uuringud ja stsenaariumimeetod. – Akadeemia, 1997, 3, 559.

94 Tšehhoslovakkias, nagu kogu sotsialistlikus blokis, nimetati tuleviku uurimise valdkonda prognostikaks, samas olid lääne tuleviku-uuringud (*future studies*) prognostikutele kohustuslikuks kriitikaobjektiks.

95 M. Zeman. Prognostika a přestavba. – Technicky magazin, 1989, 32, 6–9.

„Dialog perestroika üle“ pidi olema samaaegselt „dialog tuleviku üle“. Ning just stsenaariumimeetod pidi Zemani sõnul andma võimaluse arutleda Tšehhoslovakkia erinevate „tulevike paljusust“. ⁹⁶ Artikkel pälvis Tšehhoslovakkias suurt tähelepanu ning lennutas Zemani kiiresti poliitikasse. Zemani karjäär oli Savisaare omaga hämmastavalt sarnane. Mõlemad mehed vallandati oma ametikohalt pärast artikli avaldamist – Savisaar plaanikomiteest ja Zeman Agrodapist. Mõlemast mehest sai peatselt oma riigi suurima ühiskondliku liikumise juht (vastavalt Rahvarinne ja Kodanike Foorum) ning varsti oma riigi peaminister (Savisaarest 1990., Zemanist 1998. aastal).

See näitab üht sarnast rahvusülest mustrit Ida-Euroopas – teadlased ja eksperdid tõusid 1980ndate lõpus avalikkusse omaenda erialakeele toel, mõtestades selle abil reformipoliitikat. Teine sarnasus oli, et nii Eesti NSV, Ungari, Poola kui ka Tšehhoslovakkia ekspertide raportid, manifestid või ettepanekud jõudsid ministriumide seni suletud kabinetiaruteludest avalikku pressis ja see tekitas pingeid n-ö ema-asutusega. Näiteks avaldas Ungari RV majandusministeeriumi mõttekoda, sealne majandusuuringute instituut Pénzügykutató Intézet 1986. aastal manifesti „Pööre ja reform“ („Fordulat és reform“), mis kutsus üles radikaalsematele reformidele Ungari majanduselusel (peale mida instituut suleti võimude poolt). ⁹⁷ Poolas avaldas üks juhtivaid majandusteadlasi Władysław Baka juba 1982. aastal brošüüri „Poola majandusreform“, mis kutsus üles juurutama ettevõtete iseseisvuse (isetasuvuse) põhimõtet. ⁹⁸ Ometi ei sarnanenud Poola ja Tšehhoslovakkia edasine arenguprotsess siiski Eesti omaga. Üks võimalus on seda seletada varasemate opositsiooniliste platvormide olemasoluga, mille pinnalt oli võimalik parteiga dialoogi astuda. Näiteks Poolas ei mänginud ekspertkeeled 1989. aastal uue poliitika avanemises olulist rolli, sest platvorm dialoogiks oli olemas varasemast – selleks oli 1980. aastast tegutsenud Solidaarsus, kes alustas ümarlauakõnelusi valitsusega veebruaris 1989. Zemani näide on samuti pigem erandlik, kuna Tšehhoslovakkias raamistas 1989. aastal peamiseks opositsiooniliseks jõuks tõusnud Kodanike Foorum oma nõudmisi mitte sotsiaal- või majandusteaduse kaudu (kuigi liikumisest võttis osa

⁹⁶ V. Sommer. Forecasting the Post-Socialist Future. Prognostika in Late Socialist Czechoslovakia, 1970–89. – The Struggle for the Long-Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future. Ed. by J. Andersson, E. Rindzevičiūtė. Routledge, New York, London, 2015, 148.

⁹⁷ Instituudi aktivistide hulgas oli ka Eesti NSV majandusteadlasi nõustanud Tamás Bauer. Ungari majandusteadlaste 1980ndate reformikeele kohta vt: J. Bockman. The Role of Economists in Social Change: Explaining the End of State Socialism in Hungary. – Applied Behavioral Science Review, 1997, 5, 2, 141–157.

⁹⁸ W. Baka. Polska reforma gospodarcza. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 1982.

märkimisväärne hulk teadlasi), vaid Harta 77 loodud moraalse kodanikuühiskonna ideede kaudu.⁹⁹ Lisaks saab Eesti erinevust seletada Ida-Euroopa sotsialistlike rahvavabariikide unitaarriikliku korraldusega, mis ei pidanudki inspireerima taolisi föderalistlikke territoriaal-majanduslikke nõudeid (ega selle arendamist teaduslike meetodite abil), mida Eesti NSV esitas samal ajal Moskvale.

Eesti NSV stsenaariumikonkursi otsene eesmärk oli luua platvorm uutele „interdistsiplinaarsetele ekspertgruppidele“ ning seda see ka tegi – 1987. aasta augusti keskel kogunes samasse plaanikomitee osakonda uus ekspertgrupp, mis töötas välja Eesti NSV „territoriaalse isemajandamise“ ettepaneku, mis avaldati 26. septembril ajalehes Edasi.¹⁰⁰ Stsenaariumikonkurss sellega kaudselt jätkus, kuna ettepanek kutsus teaduskogukonda üles uueks ideekorjeks, et analüüsida alternatiivseid visioone, mida isemajandav vabariik võiks endast kujutada. Erik Terk on nimetanud seda meetodit „avatud innovatsiooniks“, kuna IME projekti väljatöötamiseks mobiliseeriti võimalikult laiapinnaline teadusavalikkus.¹⁰¹ Algas diskussioon ja dialoog, mis mobiliseeris pea kõikide valdkondade teadlased Eestis. Oktoobris 1987 aktiveeris see debatt uue mõiste „suveräänsus“. Nimelt pakkusid debatti sekkunud juristid välja, et isemajandamist ei saa saavutada ilma vabariigi suveräänse staatusega.¹⁰² Ideekorje oli toonud debatti uue mõiste. Pangem tähele, et veel septembris 1987 oli suveräänsuse mõiste Eestis täiesti aktiveerimata, ent novembris 1988 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu suveräänsusdeklaratsiooni, mille järel tegid seda teisedki liiduvabariigid. Eesti teadlaste mõisteloome perestroika perioodil võimaldas liiduvabariikidel astuda uue ja olulise õiguslik-poliitilise sammu oma iseseisvumisel.

Järgnevalt on esitatud kokkuvõtlik tabel, kus sisalduvad Eesti perestroika keelte peamised argumendid, mõistestik ja metafoorid.

99 J. K. Glenn. Framing Democracy: Civil Societies and Civic Movements in Eastern Europe. Stanford University Press, Stanford, 2001.

100 Eesti NSV Plaanikomitees 18.08.1987 toimunud koosoleku koondprotokoll (Ivar Raigi erakogu, autori valduses).

101 Autori intervjuust Erik Terkiga (Tallinn, 11.05.2018). Innovatsiooniteoorias peetakse „suletud innovatsiooniks“ nt. ettevõttesisest tootearendust, samas kui „avatud innovatsiooni“ all peetakse silmas kogu avalikkuse kaasamist arendustöösse, mingi probleemi lahendamisse vms.

102 I. Koolmeister. Isemajandamine ja ise majandamine. – Edasi, 25.10.1987; I. Gräzin, P. Kask. Isemajandamisest ja suverääniteedist. – Edasi 13. 11.1987.

Keel	Detsentralism	Süsteemiteooria	Avatud innovatsioon			
	Regionaal- majanduslik teooria	Konföderalism	Küberneetika	Kompleks- süsteemid	Juhtimisteooria	Globaaluuringud
	Optimaal- planeerimine	Konstitutsioo- niline õigus	Ise- organiseerumis- teooria	Sotsioloogia	Stsenaristika	Tuleviku- uuringud
Argument	Majanduslikud ja poliitilised suhted peaksid olema regioonipõhised, horisontaalsed ja detsentraliseeritud	Ühiskond on süsteem, mis toimib läbi iseregulatsiooni ja tagasisidestamise			Vabariik tuleb avada eksperimentideks ja tulevikustsenaariumide läbimängimiseks	
Tegevused	Juhtimise ja majanduse detsentraliseerimine ja regionaliseerimine	Poliitiliste protsesside teaduslikustamine			Eksperimenteerimine	Tuleviku de-ideologiseerimine
	Horisontaalse lepingulise kasutuselevõtt majanduses ja poliitikas	Poliitiliste protsesside tagasisidestamine			Tuleviku ankurdamine	
	Vabariigi autonoomia laiendamine	Majanduse biologiseerimine			Stsenaariumide läbimängimine	
Mõisted	Regioonipoliitika Horisontaalne lepingulisus Optimaalne tsentraliseeritus Isemajandamine, isetasuvus Regionaalne isemajandamine Erimajandustsoon Liiduvabariigi suveräänsus Liiduleping	Iseregulatsioon Sisend Tagasiside Iseorganiseerumine Emergentsus Etalonmudel All-süsteemid Konvergentsus			Eksperiment Tulevikustsenaarium Alternatiivsed tulevikud Innovatsioon Uuendusprotsesside juhtimine Dialog	
Metafoorid	Horisontaalsus vs. vertikaalsus Alt-üles vs. ülalt-alla suhted Suveräänsuse laiendamine	Majandusüksused kui rakud Spontaanne kord			Innovaatiline mäng Laboratoorium Inkubaator Eksperimentaalvabariik Ankurdamine	

Tabel 1. Eesti perestroika keeled

KOKKUVÕTTEKS

Mida interdistsiplinaarsem on diskursus, seda suurem on potentsiaal selle sees toimuvaks innovatsiooniks ning mõistete siirdeks ühest distsipliinist teise. Teadusavallikkuse rolli tekstidiskursuse muutmisel perestroika algperioodil on seni pigem alahinnatud. Näiteks on väidetud, et vaid suuline, intiimne diskursus (st omavaheline kõnesituatsioon) võimaldas inimestel tegeleda „tõe rääkimisega“.¹⁰³ See aga ei võimaldanud liikuda poliitilises elus reformi poole. Samuti ei võimaldanud see lehelugejal aru saada muutustest poliitikas. Seda sai teha just nimelt avaliku diskursuse kaudu ning see on väga oluline punkt mõistmaks Eesti perestroika

103 H. Johnston, C. Mueller. Unobtrusive Practices of Contention in Leninist Regimes. – Sociological Perspectives, 2001, 44, 3, 359.

poliitilist keelt. Mitte ainult teadlaskond, vaid ka loomeinimesed hakkasid kasutama avalikke kanaleid, et muuta olemasolevat süsteemi. Ignar Fjuk, Eesti NSV loomeliitude kultuurinõukogu asutaja, on illustreerinud seda järgmiselt:

1987. aasta kevadel, kui loomeliitude kultuurinõukogu asutati, oli eesmärgiks mitte teha midagi pörandaalust ja illegaalset, vaid just pörandapealset ja legaalset, et ta saaks avalikult tegutseda, kasutades võimalusi, mida loomeliitude endi teatud nn. nomenklatuur võimaldas. Tollal oli ju väga palju loomeinimesi, kes olid küll teenelised, küll partei liikmed, küll kõrgetel kohtadel, aga samas oli teada, et nad on ka rahvamehed ja -inimesed, nagu Mikk Mikiver, Enn Põldroos jt. Oligi mõte kasutada seda potentsiaali, sest neil oli juurdepääs kõrgematesse kohtadesse, uue, Eestile vajaliku tee realiseerimisel.¹⁰⁴

Perestroika varane periood andis võimaluse inventuuriks olemasolevate (enese)tsenseeritud keelte sees – milliseid termineid on võimalik kasutada innovatiivselt? Trükiajakirjandus oli see, mis võimaldas laiendada sõnavara avalikus sfääris, sest spetsiifilise keele ja selle sõnade äratrükkimine tõestas lugejale, milliseid teemasid enam ei keelata ning millised mõisted võimaldavad tekitada debatti. Seega mitte suuline diskursus, vaid just kirjasõna oli tabude kadumise lakmuspaberiks. Ajalehti-ajakirju loeti massiliselt – perestroikaperioodil oli ajalehtede-ajakirjade tiraaž (aga ka nõudlus nende järele) väga suur.¹⁰⁵ Lisaks sai ainult kirjaliku tekstina luua uut seadusandlust. Ei saa unustada, et kõik reformid pidid saama liiduvabariigi ülemnõukogu enamuse toetuse ning seda tuli aastatel 1988–1989 ette valmistada ideoloogilise parteikeele sees.¹⁰⁶ Seepärast oli keele innovatsioon väga oluline tegevus ning vahendeid selleks otsiti mitmelt poolt.

„Retoorika geniaalsus“, on öeldud Savisaare kohta, kes pani päevakorral olevad terminid (sh nende kasutamisevõimalused) kokku ühte teksti, et täielikult muuta senine „isemajandamise“ mõistekasutus. See oli samm, mille kohta saab küsida Quentin Skinneri laadis, „mida autorid tegid, kui nad seda sõna kasutasid?“. Aga veel enne seda – kust tulenes sellise ümbersõnastuse loomise oskus? Kultuuriajaloolane Aili Aarelaid kommenteeris retoorilise osavuse põlvkonnapõhiseid tagamaid juba loomeliitude pleenumil aprillis 1988:

¹⁰⁴ Intervjuu Ignar Fjukiga. – Teine Eesti: Eeslava: Eesti iseseisvuse taassünd. Koost. M. Laar, U. Ott, S. Endre. SE&JS, Tallinn, 1996, 74.

¹⁰⁵ Nt ajakirja Vikerkaar tiraaž oli 1989. aastal 54 000 eksemplari, 2020. aastal oli see keskmiselt 1500 (<https://leht.postimees.ee/482840/vikerkaar-vahendab-eri-sfaare>) (20.03.2023).

¹⁰⁶ 18. mail 1989 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu seaduse „Eesti NSV isemajandamise alused“. See oli esimene õigusakt, kus pärast enam kui 40-aastast vaheaega kasutati taas terminit „kohalik omavalitsus“.

Uusärkamise liidriteks on 1987/88. aasta kevadtalvel nn. kuuekümnendate põlvkond, kellele see on viimane ja seetõttu eriti jõuliselt võetav šans teha teoks oma noorusideaalid rahvuslikust missioonist ja demokraatiast. Tänu poliitilisele ja professionaalsele küpsusele (liidrite seas on palju filosoofe, sotsiolooge, ajaloolasi, majandusteadlasi) tunnetatakse nii Eestimaad kui rahvuseksistentsi ähvardavaid ohtusid selgesti. Sellel põlvkonnal on pikad võitluskogemused bürokraatia labürintides, mis on neid varustanud nüüdishetkeks nii vajalike oskustega kasutada survetaktikat, balansseerida ohujoonel, dikteerida võimukandjaile arusaadavas keeles rahva tahet, tunnetada strateegilist selgroogu.¹⁰⁷

Samas ei olnud perestroika keelte loo üks peategelane Edgar Savisaar 1960ndate põlvkonna liige. Kirjutanud oma kandidaaditöö Rooma Klubi sotsiaal-filosoofilistest alustest ja globaalproblemaatikast, aga tajudes sarnaselt „kuuekümnendikega“ perestroika strateegilist selgroogu, jälgis ta pidevalt diskursuse laienemist Nõukogude keskajakirjanduses, st autorite lähte kohti perestroikameelsetes ajalehtedes (Moskovskije Novosti, Kommunist, Literaturnaja Gazeta jt). Savisaare 1986.–1987. aastate kirjutised (nt esseesari „Võitlus mõtteviisi pärast“ Vikerkaares, samuti raamat „Revolutsioon jätkub“, mis on kirjutatud 1987. aasta lõpus) sisaldavad palju laene just nimelt keskajakirjandusest. Peale ideede legitimatsiooni võimaldas seesugune taktika läbida kindlamalt tsensuuri Eestis, kuna see sobis kohalike ideoloogiaosakondade juhtidele. Rein Veidemann on kirjeldanud, kuidas Savisaar tegi sellega töö nende eest ära – „see oli EKP propagandaosakonna töötajate, näiteks Toomas Leito ja teiste huvides, et keegi kirjutab ja avaldab neil teemadel, kuna see oli tegelikult nende ülesanne – perestroikameelset kampaaniat ühiskonnas teha“.¹⁰⁸

Seega võib näha, kuidas (a) erinevad kihid ühiskonnas (sh osa poliitilisest eliidist) olid huvitatud perestroika keele ilmumisest Eesti NSV avalikkusse; (b) kuidas üks keel saab (teise sees) legitimeerija staatuse. Veidemann nimetab seda „kreoolkeele“ fenomeniks, mis tekib siis, kui üks keel või diskursus koloniseerib teise (madalama) oma kõrgema prestiiži tõttu.¹⁰⁹ Küberneetika ajaloo uurija Slava Gerovitš on omistanud 1960.–1970ndatel tekkinud küberneetika ja süsteemiteooria keelele (*cyberspeak*) sama funktsiooni, öeldes, et see „toimis [NSV Liidus] vahendajana, teatud kreoolkeelena erinevate teadusalade vahel“.¹¹⁰ Olemasolev süsteemiteoreetiline paradigma võimaldas perestroika perioodil kasutada

107 A. Aareleid. Eksperidina loomeliitide ühispleenumil. – A. Aareleid. Ikka kultuurist mõteldes. Virgela, Tallinn, 1998, 12.

108 Intervjuu Rein Veidemanniga (Tallinn, 03.10.2019).

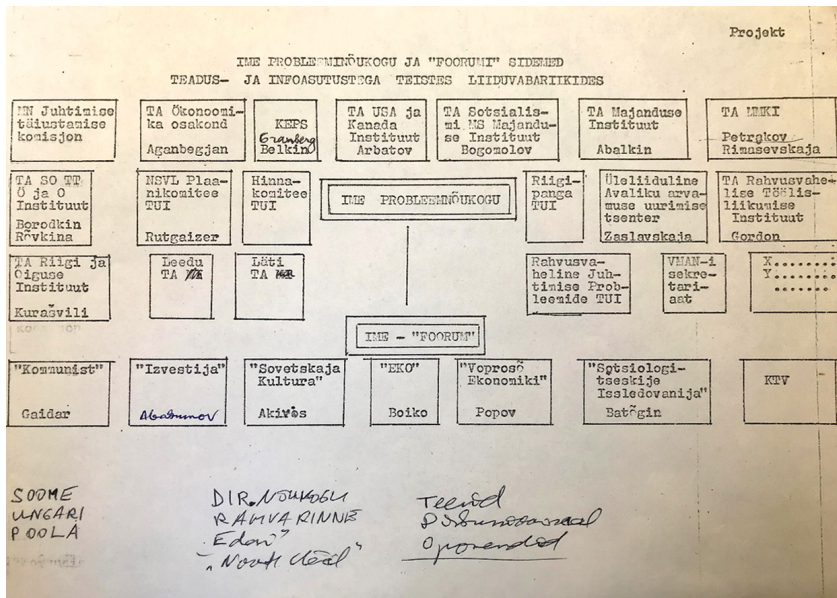
109 Sealsamas.

110 „Cyberspeak served as a mediating language, a creole of sorts for this interdisciplinary trade.“ (S. Gerovich. From Newspeak to Cyberspeak, 202)

varasemat teadusmõtet ja -keelt uue, parteile alternatiivse poliitilise avalikkuse loomisel.

Mitte ainult keel, vaid ka varasemad isiklikud kontaktid olid perestroikaperioodil üliolulised. Alloleval illustratsioonil on näha 1988. aastal visandatud IME probleemnõukogu (kui teadlaste mõttekoja) ja IME foorumi (kui ajakirjanike rühmituse) kontaktvõrgustiku skeem. Kontaktideks olid peamiselt Nõukogude teadusinstituudid (ja nende direktorid), ajalehed ja teadusajakirjad (sh Moskvast Kommunist ja Novosibirskis EKO), lisakontaktidena on märgitud Soome, Ungari ning Poola teadus- ja infoasutused.

Eesti perestroika keelte analüüs annab uue perspektiivi, kuidas Eesti iseseisvuse taastamise protsessi näha. Artikkel näitab, kuidas tsentraalse perestroikakampaania sidumine moodsa teadusega, teaduskeele politiseerumine ning siinse aktiivse teadusavalikkuse olemasolu (sh kontaktid muu maailma teadusmõttega) võimaldas teadlastel aastatel 1986–1988 hõivata Eesti NSV poliitiline avalikkus. Mitte EKP juhid, vaid Eesti teadlased kontrollisid sel perioodil poliitilist agendat, suunasid poliitilist diskussiooni, ning mis kõige olulisem, tõid käibele uued terminid („isemajandamine“ ja „suveräänsus“), mis kehastasid vabariigi uusi võimalikke tulevikumudeleid. Kuigi perestroika kampaania soosis reformimõtte arendamist kõikjal NSV Liidus, on oluline välja tuua Eesti NSV eripära. See, mis eristas siinset reformimõtet muudest

Illustratsioon 1. IME probleemnõukogu ja foorumi sidemed teadus- ja infoasutustega teistes liiduvabariikides, 1988. Allikas: Ivar Raigi erakogu

liiduvabariikidest (sh. Moskva ja Novosibirski teadlastest), oli „avatud innovatsiooni“ keel, s.t. teadlik avalikkuse kaasamine. Pidev teadlaste ideekorje tekitas avalikud debatid kui inkubaatorid, mis järk-järgult võimendasid enesemääramispüüdlusi, alguses (territoriaalse) isemajandamise ja seejärel (liiduvabariigi) suveräänsuse suunas. Taolise mõisteloomega varustasid Eesti teadlased mitte ainult Rahvarinde platvormi, vaid lõpuks kõikide liiduvabariikide valitsuste läbirääkimisplatvormi NSV Liidu keskvõimuga.

Artikkel juhtis tähelepanu ka asjaolule, et Eesti iseseisvuse taastamise perioodi sündmuste uurimisel oleks paslik pikendada vaateulatust kuni „globaalsete 1960ndateni“, mis võimaldab näha rahvusüleseid protsesse maailmateaduses (nt ettevõtete juhtimiseksperitiisi, tulevikuuuringute ja globaalprobleemide uuringute tõusu 1970ndatel) ning nende osalust Eesti perestroika keelte tekkes. Tõepoolest, laulva revolutsiooni varjust välja astudes näeb pikemat evolutsioonilist protsessi, mida aitab selgitada sotsiaalteaduste, aga kindlasti ka ekspertkogukondade ja innovatsiooni ajalugu.

Tänuavaldus

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant „Rahvaste enesemääramine ajaloolises perspektiivis“ (PRG942).

THE LANGUAGES OF ESTONIAN PERESTROIKA (1986–1988)

Juhan Saharov

The article argues that it is possible to create an alternative political language through expert languages in an authoritarian (or late totalitarian) regime. To confirm this thesis, the article applies Cambridge school's theory of political thought to reconstruct three argumentative 'languages' that Estonian authors used to describe and reform politics during the perestroika period (1986–88): (1) decentralism, (2) system theory, and (3) innovation. The availability of these (scientific) languages made possible conceptual transfers from one disciplinary domain to another.

The article highlights the role of the Estonian SSR's scientific community in this process. This community used scientific concepts

and methods (first to unlock and then gain control of political language) that were very much part of global scientific discourse. The article demonstrates that global scientific thought and its local reception in the Estonian SSR played a crucial role in legitimising the ‘self-management’ project. The discourse of scientific objectivity and a particular way of argumentation in the public sphere enabled social scientists to develop reform ideas by creatively adopting scientific concepts (borrowed from economics, system analysis, management theory, future studies, etc.). The global science discourse served as an intellectual infrastructure to help make conceptual transfers from scientific disciplines to politics.

The originality of the Estonian case is that the vocabulary of the systems approach and future studies was in the direct service of local national reform in order to secede economically from the Soviet Union in 1988, whereas in the centre and in other Soviet republics it was not. In contrast to Gorbachev’s reformist team in Moscow, who implemented modern scientific knowledge, mainly on how to decentralise the economy on an all-Union scale, the Estonian reformist opposition radically employed such knowledge and its language alongside the appeal for economic self-management from 1987 onwards. In doing so, scientific language itself became a new political language. Previously, neutral system-theoretical concepts (for instance ‘model’, ‘feedback’, ‘self-regulation’, ‘emergent’) or plan economic concepts (such as ‘enterprise self-accounting’ (*khozraschet*)), became politically meaningful, as they were used to attack centralist management (while defending decentralisation) and therefore to support territorial economic reform.

Between 1986 and 1988 ‘scientific objectivity’ discourse played an important role in several ways at a local level. First, it revealed local intra-Party dissent, as scientists who were Party members took the opportunity to propose and frame reform projects. It helped the experts of the Party intelligentsia, such as Edgar Savisaar, to advocate ‘oppositional projects’ that were supported by Estonian Communist Party (ECP) politicians such as Indrek Toome. This discourse created rhetorical opportunities for both sides: Party politicians could also manipulate scientific language in order to legitimise political ideas as being neutral, perestroika-oriented and scientifically valid. This spill-over can be explained by the political situation of the time. In 1988, the ECP leadership found themselves caught between two powers – the local opposition reform movement, known as the Estonian Popular Front (led by Savisaar) and the CPSU in Moscow. Scientific language was essential to the ECP as a way to navigate between these sides. Even the more conservative politicians of

the ECP, such as Chairman Bruno Saul, publicly connected the project of 'economic self-management' with the discourse of scientific objectivity.

The influence of the transnational scientific community during the 'global 1960s' should be noted, as the concepts from the systems approach and management theory reached Soviet Estonia at that time. Just as cybernetic language was the language of economic reform draft papers in Moscow in the mid-1960s, it once again became a mediating language between the state and scientists in the mid-1980s.